
The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα Γαλλικό υπόμνημα

Ν. Γ. Σβορώνος

doi: [10.12681/er.9410](https://doi.org/10.12681/er.9410)

Copyright © 2016, Ν. Γ. Σβορώνος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Σβορώνος Ν. Γ. (2016). Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα Γαλλικό υπόμνημα. *The Gleaner*, 11, 376–411. <https://doi.org/10.12681/er.9410>

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟ 1820

Ένα Γαλλικό υπόμνημα

Τὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ εἶναι ἓνα ἐκτεταμμένο υπόμνημα τοῦ μαθητευομένου ὑποπροξένου A. Marcescheau καὶ ἀπευθύνεται στὸν δούκα de Richelieu. Φέρει τὸν τίτλο: «Σκέψεις γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐμπορικὴ κατάσταση τῆς Γαλλίας στὴν Ἐπικράτεια τοῦ Μεγάλου Κυρίου», καὶ τὴ χρονολογία 5 Νοεμβρίου 1820.

Τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ ὑπάρχουν δύο ἀντίγραφα¹: τὸ ἓνα, πλήρες, στὸν τόμο 9 τῆς σειρᾶς «Mémoires et Documents. Turquie»² τῶν Ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας. Ἐνα δεύτερο ἀντίγραφο, ἔλλειπές (σταματάει μὲ τὸ κεφ. VI τῆς ἐδῶ παρουσίας) βρίσκεται στὸν τόμο 19 τῆς ἴδιας σειρᾶς³. Δὲν κατάφερα, ὡς τώρα, νὰ βρῶ τὸ πρωτότυπο.

Γιὰ τὸν τρόπο παρουσίας τοῦ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ κειμένου σημειῶνω τὰ ἀκόλουθα: Τὰ μέρη ποὺ ἀναφέρονται σὲ γενικότητες σχετικὲς μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν δυτικοευρωπαίων (Γάλλων, Ἀγγλων κλπ.) στὴν Ἀνατολή, ἢ ποὺ δίνουν μία ἀπλῆ ἀπαρίθμηση τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν, χωρὶς ἰδιαίτερες συγκεκριμένες παρατηρήσεις, δίδονται σὲ ἑλληνικὴ περίληψη. Τὰ μέρη ποὺ περιέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες ἢ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ συντάκτη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συνδεόμενες μὲ τὴν κατάσταση τοῦ ἰθαγενοῦς στοιχείου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἑλληνικοῦ, δίδονται στὸ πρωτότυπο γαλλικὸ κείμενο. Θεώρησα χρήσιμο νὰ ἀριθμῶ τὰ διάφορα μέρη τοῦ ὑπομνήματος μὲ ρωμαϊκοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὶς παραγράφους τοῦ κάθε τμήματος μὲ ἀραβικὴ ἀρίθμηση. Οἱ τίτλοι τῶν διαφόρων μερῶν καὶ οἱ ὑπότιτλοι τῶν παραγράφων ποὺ δίδονται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο κείμενο βρίσκονται σὲ περιθώρια. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ὑπομνηματογράφο ἢ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία, στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Ὅσοι τίτλοι δι-

1. Βλ. B.G. Spyridonakis, *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du ministère des Affaires Etrangères de*

France, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 43 καὶ σ. 65.

2. No 28, fo 3303r - 3320r.

3. No 4, fo 53 - 73.

δονται έλληνικά είναι προσθήκες δικές μου. Δέν έθεώρησα άναγκαϊό ν' ακολουθήσω τούς έλάχιστους όρθογραφικούς άρχαϊσμούς τοῦ κειμένου. "Αλλωστε τὰ δύο αντίγραφα δέν συμφωνοῦν σ' αὐτό τὸ σημείο.

Γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ὑπομνήματος Jean-Baptiste-Louis Marcescheau σημειώνω ἀπλῶς ὅτι σὰν μαθητευόμενος ὑποπρόξενος βρέθηκε σὲ διάφορες προξενικὲς θέσεις στὴν Ἀνατολή. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1818 βρίσκονταν στὴ Θεσσαλονίκη. Στις 13 Ὀκτωβρίου 1818 ἔφτασε στὴ Σμύρνη, γιὰ νὰ ἐξασκήσει τὰ καθήκοντα τοῦ ὑποπρόξενου. Ὁ διευθύνων τὸ προξενεῖο τῆς Σμύρνης Méchain, στὴν ἀναφορά του τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1818 ἀναγγέλλει τὴν ἀφιξή του, τὸν συνοιστᾶ μὲ τὰ καλύτερα λόγια στὸν ὑπουργὸ χαρακτηρισζόντάς τον σὰν «jeune homme de grande esperance» καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ μισθὸς τοῦ μαθητευομένου ὑποπρόξενου (2.000 γαλλικὰ φράγκα) τοῦ εἶναι ἀνεπαρκῆς⁴. Ὁ David ἐπίσης, πρόξενος στὴ Σμύρνη, σὲ ἀναφορὲς του (28 Ἰανουαρίου καὶ 16 Φεβρουαρίου 1820) συνοιστᾶ θερμᾶ τὸν Marcescheau καὶ τὸν προτείνει γιὰ τὴ θέση τοῦ ὑποπρόξενου στὴ Σμύρνη⁵. Τὸ 1821 τὸν βρίσκουμε πρόξενο στὴν Ἄρτα καὶ τὸ 1825 στὴν Τύνιδα⁶.

Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Marcescheau ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν πολυάριθμων ὑπομνημάτων ποὺ οἱ διπλωματικὲς καὶ προξενικὲς ἀρχὲς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή ἔστειλαν στὸ Κέντρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ τὴν ὀλοσχερῆ σχεδὸν διακοπὴ τῆς ἐμπορικῆς γαλλικῆς δραστηριότητος στὴν Ἀνατολή, οἱ Γάλλοι προσπαθοῦν ν' ἀναδιοργανώσουν τὸ ἐμπόριό τους καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν στὶς καινούριες συνθῆκες.

"Όλα αὐτὰ τὰ ὑπομνήματα, ἔχουν ὡς κύριο ἀντικείμενό τους τὴ διερεύνηση τῶν αἰτιῶν τῆς πτώσης τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀνατολή καὶ τὴν ἀναζήτηση τῶν μέσων ἀνόρθωσῆς του. Μία ἀπὸ τίς κύριες αἰτίες τῆς κρίσης αὐτῆς θεωρεῖται ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐντοπίων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ πάρουν στὰ χέρια τους ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, νὰ παραμερίσουν σὲ πολλὲς περιπτώσεις τοὺς Γάλλους στὴν Ἀνατολή καὶ νὰ τοὺς συναγωνίζονται στὸ ἴδιο, τὸ δικό τους μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, τὴ Μασσαλία.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ γίνονται μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, γιὰ τὴ θέση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καθὼς καὶ τὴ δράση τους στὶς ἐμπορικὲς ἑλληνικὲς παραιοικίες στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες, κάνουν

4. Aff. Etr. Corresp. Consulaire, Smyrne, t. 35, f. 46r-v.

5. ὁ.π., f. 146v - 147r, 156r.

6. Spyridonakis, ὁ.π., σ. 509.

τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ μίᾳ ἀπὸ τῆς πιὸ σημαντικῆς πηγῆς τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας.

Ἄπ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἐνδιαφέροντα κείμενα διάλεξα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marcescheau πρῶτα-πρῶτα γιὰ τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του, ἔπειτα γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ χαρακτῆρα τῶν παρατηρήσεων τοῦ ὑπομνηματογράφου. Εἶναι πράγματι ἀπὸ τὰ λίγα προξενικὰ κείμενα ποὺ ἀποδίδουν μὲ τέτοια πληρότητα καὶ τέτοια διαύγεια τὴν κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς γενικῆς ἀτμόσφαιρας στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Εὐρώπη στὶς παραμονὲς τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ.

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Réflexions sur la situation politique, et commerciale de la France dans les États du Grand Seigneur.

Copie d'un Mémoire présenté le 5 Nov. 1820 à S.E.M. le Duc de Richelieu par A. Marchescheau, élève vice-consul⁷.

I. COUP D'ŒIL GÉNÉRAL SUR LA SITUATION ACTUELLE DU LEVANT ET DE MARSEILLE⁸.

Στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος ὁ ὑπομνηματογράφος συνοψίζει τὰ γεγονότα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἄλλαξαν τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ τὰ τελευταῖα 40 χρόνια. Ἀναφέρονται: 1. Τὸ βασιλικὸ διάταγμα (ordonnance) τῆς 3 Μαρτίου 1781. 2. Ἡ ἀνάκλησή του τὸ 1785. 3. Ἡ ἀνατροπὴ ὅλων τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ ἡ ὀλοσχερῆς διακοπὴ τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ 1792. 4. Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου. 5. Ἡ συνθήκη μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἔτους X [26 Ἰουνίου 1802] μὲ τὴν ὁποία ἡ Γαλλία δέχονταν τὰ ὀθωμανικὰ πλοῖα καὶ τοὺς ὀθωμανοὺς ὑπηκόους στὰ λιμάνια της. 6. Ὁ γενικὸς ἀποκλεισμὸς καὶ ὁ ἡπειρωτικὸς ἀποκλεισμὸς («blocus universel» καὶ «système continental»). 7. Ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη δύναμη καὶ ἐπιρροή τῆς Ρωσίας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς Μασσαλίας. Ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιλέγει:

«Ces tristes vérités s'offrent au premier coup d'œil qu'on

7. Archives des Affaires Étrangères. Mémoires et documents. Turquie. Vol. 9, n° 28, f. 303r-320v Vol.

19, n° 4, fos 53r - 73v.

8. Vol. 9, f. 303r-303v = Vol. 19, f. 53r - 54v.

jette sur les comptoirs de toutes les nations dans le Levant. Je m'arreteai principalement à ceux de Smyrne et de Salonique, les deux echelles autre fois les plus florissantes et les plus renommées».

II. SALONIQUE⁹.

1. *Maisons françaises.* «A peine en 1816 cette dernière retraçait-elle quelque ombre de son ancienne splendeur, aujourd'hui cette ombre même est effacée. De quatre maisons qui figuraient alors sur la liste de nos établissements la seule qui promet quelque avantage au commerce français a été dissoute à la suite d'affaires embarrassées par la suite et peut-être par la mort de son directeur dont les traces ont échappé à toutes les recherches. Deux autres vivent d'expédients et si parfois leurs noms se lisent sur des manifestes d'entrée ou de sortie c'est pour couvrir les opérations de leurs censaux. La commission qu'ils retirent de cette complaisance forme leur principale, et peut-être leur unique, ressource. La quatrième mériterait plutôt le nom de cabinet d'agence. De grands mouvements d'affaires à l'époque du transit et auparavant ont laissé sur la place des liquidations à faire ou à terminer, des procès à vider, des faillites à régler. Les décès de quelques Français ou d'autres européens ouvrent le champs à des exécutions testamentaires ou à des partages de succession. Voilà de quels fonds cette maison encore aisée en apparence tire ses ressources journalières. Du reste, hors quelques pacotilles, les consignations ou les retours couchés sur son livre appartiennent plus aux censaux Juifs qu'au négociant. Eh bien, ces fantômes d'établissements ne laisseront sans doute bientôt d'autre trace de leur existence que des familles sans chefs sans appui sans industrie qui deviendront un objet de pitié pour les gens du pays, à moins qu'elles n'inspirent le mépris par le moyen qu'elles employeront pour vivre».

2. *Maisons étrangères.* Ἄς μὴ νομισθεῖ ὅμως ὅτι οἱ ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεις τῆς Μασσαλίας πέρασαν σὲ ξένα χέρια. Τὸ μόνον ἀξιόλογο (εὐρωπαϊκὸ) σπίτι στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι τὸ ἐμπορικὸ σπίτι τοῦ Ἄγγλου προξένου, ποὺ προσπαθεῖ νὰ κρατηθεῖ ἀξιοποιώντας τὸ μικρὸ κεφάλαιο ποὺ εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ περιμαζέψει ἀπὸ τὸ χεῖμαρο ἐκεῖνο

9. Vol. 9, f. 303^v - 306^r = Vol 19, f. 54^r - 58^v.

τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος ποὺ ἐπὶ ἐξ ἢ ἑπτὰ χρόνια εἶχε περάσει ἀπὸ τῆ Μακεδονία.

«Un grec qui s'était formé une clientèle de celle que fut obligée d'abandonner la maison française dans laquelle il avait été censal¹⁰, s'était enrichi de plusieurs millions. Ses magasins remplis de marchandises nourrissaient un échange annuel entre Marseille et Salonique. Mais ce négoce satisfaisait moins ses intérêts pécuniaires que son excessive vanité. Aujourd'hui cette source a tari, ce riche patrimoine est partagé entre plusieurs héritiers».

Τὸ μόνο ἀξιόλογο ἐμπορικὸ σπίτι ποὺ διεξάγει ἐξωτερικὸ ἐμπόριο διὰ θαλάσσης εἶναι ὁ οἶκος ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τοὺς γυιούς ἐνὸς Βενετοῦ προστατευομένου τῆς Αὐστρίας. Τὰ κεφάλαιά του ἀνέρχονται σὲ 400.000 τουρκικὰ πιάστρα. Ἐργάζεται ἀπὸ 40 χρόνια μὲ τὸ Τριέστι καὶ τὸ Λιβόρνο καὶ λίγο μὲ τὴ Γαλλία.

«Il existe bon nombre d'autres négociants Grecs ou Juifs distingués par leur fortune, mais c'est principalement avec les îles et ports du Levant et de Barbarie et par terre avec l'Allemagne, qu'ils font la plus part de leurs opérations, dans le nombre desquelles on doit remarquer l'introduction des pièces de cinq piastres frappées en Autriche au coin du Grand Seigneur».

3. *Importations.* Ζάχαρη, καφές (ἡ Μασσαλία συναγωνίζεται ἐδῶ τὸ Λιβόρνο, τὴ Μάλτα, τὴν Τεργέστη καὶ τὴ Γένοβα), φυτικὲς βαφές (bois de teintures), λουλάκι (indigo), ἰνδόκοκκο (cochenille), διάφορα προϊόντα πιλοποιίας, (bonneterie: κι ἐδῶ ὑπάρχει συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴ Μασσαλία καὶ στὰ παραπάνω κέντρα). Τὰ ὑφάσματα ποὺ εἰσάγονταν ἄλλοτε ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ τοὺς Γάλλους, ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια τους. Ἀντικαταστάθηκαν, τώρα, ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ὑφάσματα.

4. *Exportations.* Μαλλιά, μπαμπάκι, καπνά. Γιὰ τὸ μπαμπάκι ὁ ὑπομνηματογράφος παρατηρεῖ:

«Le second article ruine cependant depuis quatre ans les spéculateurs de toutes les échelles à cause de la défaveur où ils tombent inévitablement par l'affluence des cotons sur la place de Marseille qui en reçoit de tous les pays de production et par la supériorité de ceux qui viennent des deux Indes. D'où naît

10. *censal* (= ἐμπορομεσίτης) στό ἀντίγραφο τοῦ vol. 9, f. 304r. Ὁ ἀντι-

γραφάας τοῦ τόμου 19 γράφει, κατὰ λάθος: *consul*.

cette opiniâtreté de presque tous les négociants à renouveler chaque année d'envois aussi désastreux? J'y vois une puissante raison, commune, je crois, à tout le Levant. C'est l'abondante récolte qu'en fournissent ces contrées. Le coton devient ainsi la base de la plus part des trocs qu'elles font contre les marchandises européennes. Le seul paiement qu'on puisse tirer souvent des orientaux c'est encore leur coton qu'on est obligé de prendre à des prix élevés non que l'expédition de cette marchandise promette aucun avantage, mais afin de ne pas risquer de tout perdre.

Le système de mouvement continu adopté par les Grecs et par tous les capitalistes du pays ne contribue pas moins à multiplier les envois qu'à gêner ce genre de spéculation. Regardant comme l'âme du commerce l'art, selon l'expression vulgaire, de faire la navette, et trouvant pour cela une grande facilité dans les longs crédits que nos fabricants leur accordent, ils achètent à Marseille nos produits manufacturiers, les échangent contre des cotons, dont ils composent en grande partie leurs retours, et au moyen desquels ils se procurent de nouvelles marchandises dont ils font le même usage. L'intervale que cette manière d'opérer leur montre entre l'achat primitif et le paiement réel leur donne lieu de se flatter qu'ils rencontreront tôt ou tard une chance favorable qui leur assurerait de gros bénéfices. Mais enfin quelques longs que soient ces termes, prolongés encore par les délais qu'ils obtiennent en donnant pour gage leurs marchandises, le moment arrivé de réaliser toutes ces valeurs, il faut vendre en toute hâte pour faire de l'argent; le coton partie principale de leurs envois, sont offerts à vil prix et cet article ainsi décrié sur la place perd sa véritable valeur entre les mains de tous ceux qui croyaient toucher au moment d'en retirer quelque profit, ou au moins de s'en défaire sans perte.

Les tabacs n'offrent non plus qu'une spéculation très chancelante avec Marseille où la Régie refuse souvent une partie des envois qu'elle avait provoquée, et les prend en concurrence avec ceux de Virginie et des autres parties des Indes occidentales. Ils refluent dans les ports d'Italie et l'accroissement des frais atténue considérablement et quelquefois détruit tout le bénéfice de l'expédition.

Je classe à part les blés dont la Macédoine est un vaste gre-

nier, parceque ce trafic n'a point de direction fixe et ne tourne qu'au profit du pays producteur où la disette du numéraire se fait sentir dès que la vente se ralentit ou par la suffisance des approvisionnements dans les autres contrées, ou par l'opiniâtreté des propriétaires Turcs à maintenir les prix élevés de l'année précédente, quoiqu'ils aient subi une forte baisse sur les autres marchés. Cette circonstance démontre que le trafic des autres marchandises se réduit en dernière analyse à des échanges en nature».

5. *Cause de décadence.* α) Οι καταδιώξεις τῶν φίλων τῆς νεοσύστατης Δημοκρατίας ἐναντίον ἐκείνων ποῦ ἐντάχθηκαν στὸ κόμμα τοῦ δούκα de Choiseul κατάφεραν τὰ πρῶτα πλήγματα ἐναντίον τῆς γαλλικῆς εὐημερίας.

β) Ἡ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο. Ὁ πόλεμος διέκοψε τὶς ἐπικοινωνίες μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Αἴγυπτος συνήθισε νὰ μὴ ζητάει πλέον τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα ποῦ προμηθεύονταν ἄλλοτε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. "Ἄλλωστε, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τοποθετεῖται καὶ ἡ γένεση τῆς ντόπιας βιοτεχνίας στὴν Αἴγυπτο.

γ) Ἡ κατάληψη τῆς Μάλτας ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς γαλλικῆς καὶ ἰταλικῆς ναυσιπλοΐας, ποῦ σταμάτησαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Τότε ἄρχισε ἓνα τεράστιο ἐμπόριο διὰ ξηρᾶς.

Ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, ὅπου πραγματοποιοῦνται τεράστιες ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, μὲ τεράστια νομισματικὴ κυκλοφορία. Γερμανοὶ ἔμποροι ἐγκαθίστανται στὴν πόλη. Ἕλληνες, Ἑβραῖοι, ἀλλὰ καὶ Δυτικοευρωπαῖοι περιορίζονται στὶς μικρὲς ἐπιχειρήσεις. Σ' αὐτὲς ὅμως δὲν μετέχουν οἱ Γάλλοι ποῦ καταστρέφονται. Τὸ μόνο ποῦ τοὺς ἔμεινε ἦταν νὰ δανείζουν τὸ ὄνομά τους σὲ πλούσιους ραγιάδες κεφαλαίουχους («de prêter leurs noms à des riches capitalistes rayas»).

6. *Industrie des habitants.* «Il est aisé d'apercevoir que cette prospérité qu'on peut appeller extravagante, a du, dans son passage rapide, détruire tous les éléments du système ancien. Les routes pratiquées au milieu des peuples barbares et ignorants ont fait plus que de détourner pour un temps les transports de leurs cours habituels. Ces sauvages ont appris à connaître les avantages de l'industrie et à s'appliquer aux moyens de gagner de l'or.

Quant aux Grecs nés avec une heureuse aptitude pour le commerce, et d'autant plus audacieux que la plus part n'avaient rien à perdre, ils se sont répandus dans l'Allemagne; ils y ont formé des établissements considérables, ils ont encouragé à Leipzig un nouveau marché de draps de Belgique et d'Allemagne pour remplacer les nôtres. Ils se sont approprié une partie des progrès des autres nations dans la science des échanges et de la banque. Le Danube ne parcourt plus inutilement une si grande étendue de territoire, il va porter à chaque contrée voisine les approvisionnements qu'elle peut tirer de la Germanie. En un mot, tout ce vaste pays qui ne fournissait jadis que des censaux et des marchands n'est plus tributaire de quelques étrangers exclusifs dispensateurs de ses consommations. Grecs, Juifs, Arméniens, Valaques sont devenus négociants et riches capitalistes. A ces avantages les rayas en ont ajouté un autre qui les multiplie; ils se sont fait prêteurs et les grands se trouvent à peu près aujourd'hui à leur égard dans la même position où les historiens et les poètes nous représentaient autrefois nos seigneurs prodigues entre les mains des usuriers. L'intérêt de 20%, taux des emprunts que leur font les grands propriétaires Turcs, rendent en peu de temps ceux-ci débiteurs de sommes considérables, et leurs créanciers, trop fins pour chercher à s'emparer de leurs biens-fonds, ce qui irriterait l'orgueil et éclairerait le jugement de leurs maîtres, se gardent bien aussi de leur retirer la pluie d'or qui entretient leur faveur avec leur aveuglement, se contentant de se nantir d'avance à bon compte des produits annuels de leurs patrimoines et mettant ainsi hors de concurrence tous les européens réduits à tout acheter de la seconde main. Voilà ce qu'est devenu une échelle où l'on comptait, il y a trente ans, onze maisons françaises, dont quelques unes fort riches, et plusieurs maisons européennes, dont on se rappelle encore le lux brillant, où Marseille en un mot expédiait plus de mille balots de draps chaque année».

III. SMYRNE¹⁴.

1. Γενική θεώρηση. Σὲ μιὰ πρώτη, ἐξωτερική, ἐπιπόλαιη, ἐξέταση, ἡ Σμύρνη δὲν παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τῆς κατὰπτωσης τῆς Θεσ-

14. Vol. 9, f. 306r - 309r = Vol. 19, f. 58v - 65v.

σαλονίκης. Ἀλλά, ἂν δοῦμε τὰ πράγματα στὸ βάθος, καὶ ἐδῶ ἢ κατά-
σταση δὲν εἶναι διαφορετική.

Στὴ Σμύρνη ὑπάρχουν 15 καταστήματα γαλλικά, περισσότερα ἀπὸ
20 ἀγγλικά, πού ὁ ἀριθμὸς τους ἀυξάνει συνεχῶς. Ὑπάρχουν ἀκόμα
ἔμποροι Ὀλλανδοί, Ἀμερικανοί, καθὼς καὶ Ἕλληνες, Ἀρμένιοι καὶ
Ἑβραῖοι πού ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησι, ἢ εἶναι
προστατευόμενοι τῶν παραπάνω ἔθνῶν, ἢ ἀκόμα τῆς Αὐστρίας, τῆς
Ρωσίας, τῆς Πρωσίας καὶ τοῦ Βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν. Ὑπάρχουν
ἐπίσης ὠραῖα καὶ πλούσια μαγαζιά.

«Etat des maisons somptueux, quelques grandes fortunes ac-
quises dans une longue succession d'années antérieures, grand et
bel établissement connu sous le nom de C a s i n, formé et entre-
tenu par les négociants de toutes les nations pour s'y réunir journal-
lement et y donner des fêtes dans la saison des plaisirs, une rade
immense, couverte d'un nombre considérable de navires¹², mar-
chands de tous pavillons, une station de marine royale française,
l'apparition fréquente de bâtiments de guerre Anglais et Hollan-
dais, je dois ajouter, quoiqu'il soit diminué sensiblement depuis
le commencement de 1820, un grand mouvement de marchandises,
quel éblouissant aspect de prospérité! Je ne crois pouvoir comparer
Smyrne qu'à ces maisons colossales de banquiers ou des manufa-
cturiers, où l'on trouve équipages brillants, ameublement ma-
gnifique, toilettes étonnantes par le luxe, tous les enchantements
d'un bal superbe, toute l'ivresse d'une gaieté folle, en un mot,
toutes les joies du monde la veille d'une banqueroute».

Πράγματι, ἂν ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα, τότε θὰ δοῦμε τὴν
πραγματικὴν κατάστασιν τῶν Εὐρωπαϊῶν στὴ Σμύρνη καὶ τίς πραγματικὲς
συνέπειες τῶν σχέσεων τους μ' αὐτὴ τὴ σκάλα.

2. *Maisons françaises.* Ἀπὸ τοὺς γαλλικοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους
οἱ τέσσαρες διευθύνονται ἀπὸ νέους πού μόλις ἀρχίζουν, χωρὶς ἀρκετὰ
κεφάλαια. Σὲ δύο μπορούμε νὰ δόσουμε τὸν τίτλο τοῦ «ἐπιτίμου»,
γιατὶ δὲν μένει πλέον ἀπ' αὐτοὺς παρὰ τὸ ὄνομα τῶν διευθυντῶν τους
πού ἔχουν καταστραφεῖ. Οἱ ὑπόλοιποι ζοῦν ἄνετα, ἀλλὰ εἶχαν ἀποχτήσει
τίς περιουσίες τους σὲ περασμένους καιροὺς. Σήμερα δὲν ἀναλαμβάνουν
μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀπὸ φόβο χρεωκοπίας. Ἀρκοῦνται στὸ νὰ δια-
τηροῦν τὰ μαγαζιά τους. Τὸ πιὸ πλούσιο γαλλικὸ ἐμπορικὸ σπίτι δὲν

12. Vol. 19: *vaisseaux*.

έμπορεύεται παρά με την Αίγυπτο. Δύο άλλα, που έρχονται ύστερα, κάνουν αγορές λαδιού και μπαμποακιού με προμήθεια για έμπορικούς οίκους της Μασσαλίας, ή βάση όμως των περιουσιών τους είναι, για το πρώτο οι αντιπροσωπίες έλβετικών οίκων, για το δεύτερο οι τραπεζικές επιχειρήσεις στα σημαντικότερα κέντρα που βρίσκονται σε έμπορικές σχέσεις με τη Σμύρνη. Ένα άλλο τοποθετεί τα κεφάλαιά του με τόκο. Πρὸ δύο ἐτῶν ὑπῆρχαν τρία γαλλικά σπίτια που έκαναν δουλειές με τη Γαλλία, αλλά το ένα που έκανε εμπόριο ύφασμάτων και μπαμποακιῶν έχασε τα κεφάλαιά του που άνέρχονταν σε 300.000 τουρκικά πιάστρα (= 150 ὡς 225.000 γαλλικά φράγκα) λόγω πτώχευσης τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων. Το δεύτερο που θέλησε να ιδρύσει ένα κατάστημα σύμφωνα με τις παλιές γαλλικές αρχές απογοητεύτηκε, και το τρίτο μόλις κρατιέται και κάνει, μέτριες μέν, αλλά συνεχείς, δουλειές και χρήσιμες για τη γαλλική βιομηχανία, έμπορεύεται σκούφους της Ὁρλεάνης (*bonnets d'Orléans*). Συμπέρασμα: οι γαλλικοί έμπορικοί οίκοι της Σμύρνης δὲν συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη της Γαλλίας.

3. *Maisons anglaises*. Οι άγγλικοι οίκοι βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση από τους γαλλικούς, έχουν μεγαλύτερα κεφάλαια, μερικοί έχουν περιουσίες που άνέρχονται στο ένα εκατομμύριο [τουρκικά πιάστρα] ή και σε πολλά εκατομμύρια. Κάνουν τραπεζιτικές επιχειρήσεις και έμπορεύονται κυρίως τρόφιμα. Οι περισσότεροι είναι παραγγελιοδόχοι (*commissionnaires*) έμπορικών σπιτιῶν τοῦ Λονδίνου και της Μάλτας. Στηρίζουν το εμπόριό τους στις σχέσεις τους με την Κωνσταντινούπολη, την Ἀλεξάνδρεια και την Ἀμερική.

Βλέπει κανείς ότι οι Ἀγγλοι έμπορομεσίτες (*facteurs*) κάνουν καλές δουλειές στη Σμύρνη. Δὲν συμβαίνει όμως το ίδιο και για την Ἀγγλία. Δὲν θα μπορούσε κανείς να καταλάβει το γιατί ή Ἀγγλία θέλησε να κατακλύσει τη Σμύρνη με τα προϊόντα τῶν ἐργοστασίων της, ιδιαίτερα με σίτια (*indiennes*) που τα πουλά αναμφισβήτητα κάτω από την τιμή τοῦ κόστους, αν επεδίωκε άμεσα έμπορικά κέρδη στις σχέσεις της με τη Σμύρνη. Θα έχει σίγουρα σκοπούς πιο μακρινούς. Φαίνεται ότι επιδιώκει συγχρόνως ν' απαλλαγεί από την υπεραφθονία τῶν προϊόντων της και να προετοιμάσει σ' αυτή τη χώρα τα μέσα με τα όποια θα έπωφεληθεῖ στο μέλλον.

4. *Hollande et Amérique*. Η Ὁλλανδία και ή Ἀμερική έχουν στη Σμύρνη ένα μικρό αριθμό εμπόρων, αλλά οι περισσότεροι απ' αυτούς

είναι πολύ πλούσιοι. Δέν ἐργάζονται κανονικά, ἀλλὰ λαβαίνουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τρόφιμα καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα ἀποικιακὰ καὶ τὰ πουλᾶν, ἄργά ἢ γρήγορα, σὲ καλὲς τιμές, γιατί ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ κρατοῦν στὶς ἀποθήκες, ὥσπου νὰ βροῦν τὴν εὐνοϊκὴ εὐκαιρία.

5. *Autriche*. Δέν ὑπάρχει κανεὶς ἔμπορος Αὐστριακός. Οἱ Αὐστριακοὶ ἐργάζονται μὲ ξένους προστατευομένους τῆς Αὐστρίας. Τὰ πολλὰ καράβια μὲ αὐστριακὴ σημαία πού βλέπει κανεὶς στὴ Σμύρνη (ὁ ὑπομνηματογράφος σημειώνει ὅτι εἶδε 50 καράβια, μαζί, στὸ λιμάνι) δέν σημαίνουν ὅτι ὑπάρχει καὶ μεγάλο αὐστριακὸ ἐμπόριο. Συγκεντρώνονται ἐδῶ ἀπὸ τίς διάφορες σκάλες τῆς Ἀνατολῆς περιμένοντας νὰ ναυλωθοῦν. Τὰ πληρώματά τους εἶναι Σλάβοι (*esclavons*) καὶ Ραγουζαῖοι. Φέρουν ἀπὸ τὴν Τεργέστη ζάχαρη, καφέ, ὑφάσματα καὶ παίρνουν μαλλιά, μπαμπάκι καὶ ξηροὺς καρπούς.

6. *Autres Etats de la chrétienté*. Ἡ Πρωσία, ἡ Σουηδία, ἡ Δανία, ἡ Ἰσπανία¹³, τὸ Βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ ἡ Ἰόνιος Πολιτεία, μολοντί ἔχουν προξένους στὴ Σμύρνη, δέν ἔχουν ἐμπόρους, ἀλλὰ μόνον προστατευομένους ντόπιους. Ἡ Ἰόνιος Πολιτεία ἔχει στὴ Σμύρνη μιὰ πολυάριθμη παροικία, ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τεχνίτες.

7. *Maisons arméniennes et grecques*. «Smyrne, comme je l'ai annoncé, renferme un grand nombre de comptoirs dirigés par des indigènes, savoir, plusieurs par des Arméniens, la meilleure partie par des Grecs, dont les plus considérables sont nés à Chio. Mais l'origine des chefs ne doit point empêcher de regarder la plus part de leurs établissements comme appartenant au commerce européen, tant parce qu'ils sont pour le plus grand nombre sous la protection de quelque consulat, que parce qu'ils font la majeure partie de leurs affaires avec les places de Livourne, de Marseille, de Gênes, de Trieste et de Londres.

La hardiesse de ces négociants à hasarder de grandes entreprises fait naître un grand mouvement de marchandises avec tous les pays que j'ai cités, mais surtout avec la France où ils ont beaucoup de correspondants de leur nation et de la nôtre.

13. Ὁ ὑπομνηματογράφος σημειώνει: «Les tentatives assez encourageantes faites par l'Espagne en

1787 n'eurent pas les suites que d'heureux essais devaient amener».

Les Français des échelles élèvent de fortes plaintes contre cet ordre de choses, je les refuterai plus tard; je me borne ici à dire que les Arméniens et les Grecs ont de forts capitaux, que ceux-ci ont une manière de vivre fort simple, possèdent déjà quelques institutions propres à les éclairer chaque jour davantage, et qu'il ne leur manque peut-être qu'une pratique un peu plus longue et de bonnes lois sur les faillites pour rendre la concurrence impossible à soutenir contre eux. J'ose même avancer, malgré l'accusation d'hérésie que m'attirera généralement cette opinion, que s'ils arrivaient à ce degré de perfectionnement sans parvenir à se rendre indépendants de la domination musulmane, la France retirerait de ses relations avec ce peuple industrieux et entreprenant de très grands avantages».

8. *État intérieur de la place de Smyrne. Changements survenus au préjudice des européens.* Τὰ ἐμπορεύματα μένουں τὰ ἴδια ὅπως πρὶν ἀπὸ 40 χρόνια. Παρατηρεῖται ὑπεραφθονία προσφορᾶς, δυσανάλογη μὲ τὴν κατανάλωση. Ὑπάρχει μεγάλος συναγωνισμὸς ὅλων τῶν ἐμπορικῶν κρατῶν τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπωφελοῦνται οἱ ντόπιοι. Πράγματι, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ραγιάδων ποὺ ἀπὸ ὑπηρέτες τοῦ ξένου ἐμπορίου ἔγιναν ἐπίφοβοι ἀνταγωνιστές. Σημειώνεται ἰδιαίτερα ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι, καθὼς οἱ ντόπιοι ἔγιναν κύριοι τοῦ ἐμπορίου μποροῦν καὶ ἐπιβάλλουν τὴν πώληση ἐπὶ πιστώσει, πρᾶγμα ποὺ προκαλεῖ κινδύνους χρεωκοπιῶν. Ἀναφέρονται πράγματι τέτοιες χρεωκοπίες ἑλληνικῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν σπιτιῶν. Ἡ κρίση αὕτη ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή μεγάλων ποσοτήτων βιομηχανικῶν προϊόντων στὴ Σμύρνη, εἰσαγωγή δυσανάλογη μὲ τὴ δυνατότητα κατανάλωσης, ἔχει ἀντίχτυπο στὴν Εὐρώπη: ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀναγκάζεται νὰ βοηθᾷ τοὺς Ἄγγλους ἐμπόρους στὴν Ἀνατολή γιὰ ν' ἀποφύγει τὶς χρεωκοπίες. Οἱ μόνοι ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κρίση εἶναι οἱ ἔμποροι ἐδωδύμων καὶ ἀποικιακῶν.

«Smyrne fait en outre par Constantinople des opérations de banque très étendues et très variées sur toutes les places liées d'affaires avec elle. Et il est aisé de juger combien cette branche si importante de l'industrie européenne a du souffrir dans les facheuses circonstances que je viens de retracer. Et comme si elle n'avait pas assez ebranlé le crédit de cette place, des inci-

dents extraordinaires sont venus y porter de nouvelles atteintes. Chargée de fournir les fonds nécessaires pour les achats d'huile qui ont lieu dans le Golfe, sur les côtes, à Samos et même à la Canée, depuis trois ans des défenses absolues ou les entraves de toute espèce mises sur l'extraction de cette denrée ont jetté dans de grands embarras tous les spéculateurs en ce genre, et le contre-coup s'en est fait sentir violemment à Smyrne au point de mettre en grand péril la signature et la fortune de plusieurs maisons solides. Qu'on rejoyne à tout cela le mauvais aloi des monnaies mises en circulation par le Grand Seigneur, la prodigieuse altération des pièces des ving-cinq piastres qui par leur titre et leur poids perdent plus d'un tiers sur leur valeur nominale, l'introduction d'une quantité innombrable de pièces de cette sorte frappées par les Anglais au même taux que celles du sultan, l'agio-tage que fait le vice-roi d'Egypte en retirant de la place le bon argent d'Espagne pour le convertir en monnaies de billion presque fausses qu'Alexandrie y revomit ensuite, l'on pourra prendre alors une idée assez exacte de la situation déplorable de cette grande échelle».

“Ας προστεθεῖ ἀκόμα ἡ πτώση τοῦ ἐμπορίου τοῦ Χαλεπιοῦ, ἀποτέλεσμα τῆς τελευταίας πολιορκίας τῆς πόλης κατὰ τὴς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τοῦ κυβερνήτη της: τὰ καραβάνια ἔπαψαν νὰ ἔρχονται ἀπὸ τὸ Χαλέπι στὴ Σμύρνη. Ἔγινε ἤδη πρόταση νὰ μεταφερθεῖ τὸ γαλλικὸ γενικὸ προξενεῖο ἀπὸ τὸ Χαλέπι ἀλλοῦ.

IV. CAUSES DE DÉCADENCE PARTICULIÈRES AU COMMERCE FRANÇAIS¹⁴.

1. Ἡ μακροχρόνια διακοπὴ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἀπομάκρυνε τοὺς Γάλλους ἐμπόρους, τοὺς ἐγκαταστημένους στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὰ γαλλικὰ συμφέροντα σὲ τέτοιο σημεῖο πού θὰ ἐγκατέλειπαν τὴν γαλλικὴ ιδιότητα, ἀν δὲν ὑπῆρχαν τὰ αὐστηρὰ διατάγματα πού τὸ ἀπαγορεύουν.

Μόνο μερικὰ προνόμια πού ὁ βασιλιάς παραχώρησε στὶς κοινότητες τῶν παροικιῶν (corps des Nations), στοὺς ἀξιωματούχους των, τοὺς ἀντιπροσώπους (députés) καὶ τοὺς ἐπιτρόπους (marguilliers), καθὼς καὶ στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν διαφόρων καταστημάτων (chefs d'éta-

14. Vol. 9, f. 309r - 310r = Vol. 19, f. 65v - 68r.

blissement) κάνουν την ύποταγή στους γαλλικούς νόμους κάπως λιγότερο βαρειά.

Παρ' όλα αυτά οι κερδοσκοπικές τους επιχειρήσεις (spéculations) έχουν μικρή σχέση με τα έθνικα συμφέροντα. Αποφεύγουν να συζητήσουν και να συσκεφθούν με τους προξένους για τα προβλήματα του εμπορίου. Στις συγκεντρώσεις που προκαλεί ο πρόξενος δεν αντιμετωπίζουν ποτέ με ειλικρίνεια τα προβλήματα και επαναλαμβάνουν συνεχώς: «Donnez l'exclusion du commerce comme avant 1781, interdisez l'entrée de nos ports aux bâtiments étrangers, et nous redeviendrons florissants comme jadis».

Τα παράπονα των γάλλων εμπόρων και η απαίτησή τους να επανέλθουν οι κανονισμοί του γαλλικού εμπορίου στις πριν από το 1781 συνθήκες είναι άδικαιολόγητα. Το μόνο δικαιολογημένο παράπονό τους είναι το σχετικό με τη δασμολογική διατίμηση του 1816, που τοποθετεί τους γάλλους εμπόρους σε χειρότερη μοίρα από τους εμπόρους των άλλων εθνών, ακόμα κι από τους ραγιάδες. Είναι αλήθεια ότι πριν από ένα χρόνο το δασμολόγιο έγινε το ίδιο για τις υπόλοιπες εθνότητες, αλλά οι Γάλλοι εξακολουθούν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, γιατί ζημιώθηκαν επί τρία χρόνια. Έπειτα η εφαρμογή του δασμολογίου από τις τοπικές αρχές είναι ανάλογη προς την εκτίμησή τους προς το έθνος όπου οι φορολογούμενοι ανήκουν.

Η κύρια αιτία της παρακμής του γαλλικού εμπορίου είναι η απάθεια και η έλλειψη πρωτοβουλίας των γάλλων εμπόρων, που εξακολουθούν τις παλιές συνήθειές τους, μιάς ζωής μέσα στην πολυτέλεια. Δεν έχουν κατανοήσει τους νέους καιρούς και τις νέες συνθήκες.

2. *Résumé de ce qui précède.* «L'examen précédent de l'état des échelles de Salonique et de Smyrne, la destruction de celle d'Alep, ce que la voix publique apprend de la place d'Alexandrie entièrement exploitée au profit du pacha, le peu d'importance de celle de Larnaca et de la Canée, voilà, je pense, de quoi nous convaincre des malheureux changements survenus depuis trente années dans nos relations commerciales et politiques avec l'Orient.

Pour Constantinople que je n'ai point nommée jusqu'ici, elle ne peut servir de règle pour juger ni de la position générale de nos rivaux, ni de la nôtre, ni de celle des échelles. Capitale d'un empire immense situé sur deux mers, entrepôt nécessaire de tous les échanges qui se font de l'une à l'autre, centre de toutes les

opérations de banque de tout le Levant avec l'Europe, elle doit, en tout temps et quels qui soient ses maîtres, ouvrir aux spéculateurs habiles et heureux un vaste champ d'affaires où ils ne peuvent manquer de recueillir de riches moissons».

V. ROLE DE LA RUSSIE¹⁵.

«Je n'ai point jusqu'à présent parlé du rôle que joue la Russie dans les échelles du Levant, parce qu'il est tout à fait distinct de celui des autres nations. Aucun de ses véritables sujets ne réside à Smyrne où son consul général est Septinsulaire. Depuis que les Anglais se sont mis en possession d'y importer des fers, on peut dire qu'elle n'y fait aucun trafic direct.

Son pavillon couvre dans ces parages fort peu de ses propres bâtiments, mais elle protège efficacement tous les Grecs qui lui demandent son appui, et ne laisse échapper aucune occasion d'arborer ses couleurs sur les navires de cette nation empressée de profiter des immenses privilèges accordés par la Porte à une voisine puissante dont l'amitié est si difficile à ménager.

Non contente d'adopter la plupart des négociants Grecs, elle ouvre les bras à tous les forts marchands et aux gens de toutes les classes qui sont notables par leur fortune ou par leur influence. En sorte qu'il est vrai de dire que le consul russe n'est pas établi à Smyrne, non plus que dans les autres places, pour protéger les personnes et le commerce de sa nation, mais pour couvrir d'une égide puissante l'indépendance des individus de quelque importance dans la nation grecque, pour favoriser et aider le développement de leur industrie toujours croissante pour les familiariser eux mêmes avec le patronage de l'Empereur au nom duquel il exerce déjà quelques prérogatives de la souveraineté en allant tous les dimanches à leur métropole recevoir l'ensens et baiser l'évangile. La conduite de ce fonctionnaire dans les assemblées de divers consuls, où, conformément aux instructions de son ministre à la Porte, il ne vote jamais avec ses collègues, même pour les mesures d'ordre et de police, achève de prouver que cette puissance a dans ce pays des intérêts tout à fait séparés de ceux des européens».

15. Vol. 9, f. 310v = Vol. 19, f. 68r - 69v.

VI. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ¹⁶.

1. Progrès de la nation grecque dans la marine et dans le commerce. «J'ai dit que c'était principalement à la faveur de la révolution française que s'était opérée celle qu'on a vu se développer dans l'état politique et mercantile des Grecs de toutes les contrées du Levant.

En effet, avant cette époque, ils n'avaient fait qu'entrevoir un instant l'aurore de la liberté et les mauvais succès de l'expédition des deux Orloff avaient ajourné indéfiniment leur espoir. Ils n'avaient ni maison de commerce ni navire. Les connaissances ou les conjonctures leurs manquaient pour élever les uns et pour créer l'autre. Opprimés par un dur esclavage, pauvres, ou, s'ils amassaient quelque pécule, promptement dépouillés de ce peu par les avanies de leurs maîtres, leur seule ressource pour se procurer quelque aisance, le seul moyen qui s'offrit de respirer avec quelque liberté, c'était de s'attacher comme censaux au service de nos établissements et de se maintenir dans cet état obscur à l'abri de nos capitulations. Leur navigation n'était qu'un petit cabotage d'îles en îles et de côtes en côtes.

La France régnait alors sur ces mers; ses navires n'étaient pas seulement employés au transports des échanges entre Marseille et ses divers comptoirs de la Méditerranée, ils servaient encore presque seuls à ceux qui avaient lien d'un comptoir à l'autre. Et même en 1781, tout en admettant les Grecs à l'exploitation de notre commerce, nous leur avons imposé la condition de se servir de nos bâtiments. Cette mesure avait bien pu avec le temps les conduire à se créer une marine et dès qu'elle eut existé force nous eut été de ne pas lui interdire l'entrée de nos ports. Mais, pour le moment, elle ne produisit d'autre effet, en l'appelant à partager nos avantages que de réveiller dans cette nation dégénérée la haute idée d'elle même que l'impératrice de Russie avait travaillée à lui inspirer, d'augmenter son dégoût pour la condition à laquelle elle souffrait d'être soumise, et de lui laisser entrevoir un terme à son esclavage. Aussi, lorsque nos bouleversements intérieurs, notre position hostile envers la Sublime Porte, la guerre d'Italie et la politique anglaise eurent banni des mers

16. Vol. 9, f. 310^v - 319^r = Vol. 19, f. 69^r - 73^v.

notre pavillon et presque tous les pavillons italiens, quelques insulaires (les îles sont la terre de la liberté) achetèrent quelqueuns de nos bâtiments et s'efforcèrent de les imiter.

Durant la longue interruption dont fut frappée la navigation française, depuis la défaite d'Aboukir jusqu'à 1814 (car on ne peut tenir compte de la courte trêve connue sous le nom pompeux de paix d'Amiens), ils se sont livrés à des essais assidus et multipliés et ont enfin égalé ou plutôt surpassé leurs modèles. Les petites îles d'Ipsara, d'Hydra et de Spetzia, couvrent aujourd'hui l'Archipel et même la Méditerranée de navires sortis de leurs chantiers et qui sont également remarquables par l'élégance et la hardiesse de leur construction, par la légèreté de leurs gréments élevés, et par une marche impérieuse. Quelques uns même franchissent aujourd'hui les colonnes d'Hercule, et ces peuples soumis à un joug étranger, vont sur leurs propres bâtiments, armés d'équipages proprement nationaux, chercher au delà des vastes mers la production d'un monde inconnu aux républiques puissantes dont ils se glorifient de descendre.

Leurs voyages lointains, leur nombreuse marine marchande qu'ils augmentent encore par l'acquisition de quelques beaux navires étrangers, l'étendue des côtes de l'Asie Mineure, de la Troade, du continent de la Turquie Européenne, où ils forment généralement la majeure partie de la population, cette fourmilière d'îles de diverses grandeurs, leur habitation exclusive, et leur goût ardent pour le commerce et l'indépendance me dispensent de dire qu'ils ont un grand nombre de matelôts pour la plupart excellents. Je dois pourtant ajouter qu'à leur penchant pour ce genre de vie, à une vivacité d'intelligence et à une agilité de corps remarquable, ils joignent une extrême sobriété qui influe considérablement sur la modicité des nolis et rend ainsi la concurrence très désavantageuse à la marine marseillaise».

Leurs idées sur le négoce, sans faire des progrès aussi rapides, sont déjà parvenues à un tel point de développement que chaque année amène des améliorations sensibles dans leur système commercial. Héritiers du beau sang, des belles formes, de la facilité naturelle et de la finesse de discernement qui ont conquis tant de célébrité à leurs aïeux, ils me semblent encore mieux préparés à marcher à la postérité que ne l'étaient les Américains à l'époque

de la guerre de l'indépendance. Aussi il faudrait peu d'années, selon moi, pour faire de ces cités d'esclaves des cités florissantes. Le passé n'annonce-t-il pas l'avenir? Avec quelle adresse ils ont su mettre à profit et le solide appui que leur prêtent directement leurs correligionnaires du Nord, et la protection spéciale du gouvernement turc, qui, enfin éclairé sur ses véritables intérêts^a trouve, à les traiter avec une grande bienveillance, le double avantage de donner aux européens des forts concurrents dans l'exploitation du commerce de ses Etats, et de retenir à lui pendant plus longtemps des sujets tous prêts à se jeter entre les bras de ses mortels ennemis. Si la tyrannie apportait ses obstacles à l'accroissement de notre fortune, ils n'ont pas manqué non plus de se prévaloir des fautes de nos ambassadeurs trop négligents dans le temps de notre toute puissance militaire à conserver nos anciens privilèges ou à nous en faire accorder de nouveaux. Trop empressés, depuis notre abaissement, à descendre d'eux mêmes du rang que nous occupions encore dans l'esprit des Turcs, dont ils ignorent trop les mœurs».

2. *Puissance naissante et projets des Grecs*¹⁷. «L'établissement de leurs compatriotes dans toutes les places importantes des pays étrangers qu'entretiennent des relations avec le Levant, telles que Marseille, Londres, Vienne, Malte et Odessa^c, la création

a) Ce fut le général Sebastiani qui lui ouvrit les yeux sur cette matière voulant d'après les ordres de son maître arracher à la Russie le grand nombre d'enfants adoptifs qu'elle s'était faits parmi les Grecs, il fit remarquer au sultan Sélim qu'au lieu d'accorder aux ambassadeurs et aux consuls européens la faculté de soustraire des rayas industriels ou riches à leur servitude, cet empereur pouvait étendre lui même sur eux une main bienfaisante et les couvrir d'un privilège émané directement de son autorité souveraine, que son trésor gagnerait à cette mesure les sommes que les rayas payeraient pour se racheter et sa politique le bénéfice immense de faire participer ses propres sujets aux avantages que le commerce de ses Etats avait jusque là offert aux seuls européens.

b)¹⁸

c) On a voulu tirer des déductions contre ces maisons nouvelles des faillites sous lesquelles plusieurs ont succombé, sans faire attention qu'au même moment le commerce de toutes les nations s'était frappé de la même plaie d'une manière effrayante; mais la jalousie est aveugle.

17. Στόν τόμο 19 παραλείπεται ὁ τίτλος.

18. Ἐδῶ, σέ ὑποσημείωση, ὁ ὑπομνηματογράφος διατυπώνει ἀυστηρές κρί-

σεις γιά τήν πολιτική τῶν διαφόρων πρεσβευτῶν τῆς Γαλλίας στήν Κωνσταντινούπολη.

d'une espèce de Chambre de Commerce à Constantinople, la disgrâce éclatante et terrible des Arméniens, si favorisés du Grand Seigneur, ouvrage de l'ambassadeur de Russie habile à se prévaloir d'une légère offense dont il n'aurait pu jamais songer se venger si cruellement, s'il n'avait pas eu à servir la haine des Grecs contre ses favoris, les embarras suscités avec opiniâtreté par le Divan au ministre anglais au sujet d'un ou deux négociants soupçonnés de connivence avec la famille arménienne de Douzoglou, les entreprises audacieuses que les Grecs ont jusqu'ici formées impunément contre nos privilèges les mieux consacrés par les capitulations et par l'usage^d, voilà des faits qui attestent à tous les cabinets et les desseins ambitieux de cette nation et son influence toujours croissante et les progrès de son instruction commerciale.

Que les affaires de l'Europe cessent pendant quelque temps de tenir la Russie en haleine, que l'empereur, après avoir raffermi ses couronnes sur sa tête, ait le temps de songer à en conquérir d'autres, qu'au lieu de couvrir les Grecs de son bouclier ils les arme de l'épée, et l'on verra jusqu'où s'élanceront ces peuples

d) Ce qui se passait encore dans l'île de Naxie, à l'époque où j'ai quitté Smyrne nous fait voir que, des Grecs ou de nous, le Grand Seigneur juge nécessaire de ménager d'avantage. Il s'agissait de la disposition testamentaire faite par un Français né dans cette île. Il n'est sorte d'intrigue que ces premiers n'aient mis en œuvre, et sur les lieux et auprès du Divan, pour évincer tous les légataires Français et protégés de France au nombre desquels était même la fabrique de notre église. Les immeubles pouvaient prêter à quelques contestations, mais nos droits sur les effets mobiliers étaient établis et par les traités et par l'usage. Cependant, menaces, violences, ruses, ils ont tout employé pour arracher à l'agent Français l'argenture, les bijoux et tous les effets déposés en sa chancellerie. Ils ont poussé l'audace jusqu'à faire défendre aux bateliers par l'aga de se charger d'aucune dépêche pour l'ambassade ou le consulat général de France. Cependant nos démarches auprès de la Sublime Porte quoique fondées sur de pareils griefs étaient jusque là infructueuses et celles des Grecs paraissaient bien près de triompher. S'ils triomphent en effet, un tel évènement n'est-il pas la preuve, malheureusement trop convaincante, de la grande importance qu'attache le gouvernement turc à contenter par tous les moyens possibles cette portion si nombreuse de ses sujets, et en eux les Russes, leurs protecteurs, en même temps que celles du peu de cas qu'il fait de notre amitié, puisqu'il ne craint pas de l'outrager par des violations manifestes des conventions sur lesquelles elle est établie?

au bruit des chansons patriotiques inspirées par les entreprises de Cathérine et de celles qu'ils répètent à l'époque plus récente où les yeux tournés vers l'Occident ils attendaient de ce côté leur libérateur. Visitez la Moldavie, la Valachie, la Roumélie, la Thessalie, l'ancienne Grèce, l'Asie Mineure, et les îles de l'Archipel partout vous les entendrez hâter de leurs vœux l'heure de la délivrance. On pourrait même dire qu'elle a sonné pour les îles gouvernées par des primats de leur choix et par leurs propres règlements; peuplées de marins habitués à se couvrir du pavillon moscovite, cultivées par des propriétaires industriels que leur protection enrichit, elles ne reconnaissent pour ainsi dire le souverain de Constantinople dont elles sont si voisines que par le tribut qu'elles payent tous les ans aux émissaires du capitán pacha^e.

Un des points principaux de la côte offre presque le même état des choses. Je parle de la ville et du territoire d'Aivali peuplés de Grecs qui, malgré les défenses expresses et les armements du Grand Seigneur, vivent ouvertement du trafic d'huile sous les yeux des autorités turques, dont l'unique emploi est d'affermier aux européens leur commerce au plus haut prix qu'elles peuvent».

3. Progrès des Grecs dans les arts et les sciences. «Cependant toutes les pensées des Grecs ne sont pas tournées vers les moyens de fortune. Les arts, les sciences, la littérature ancienne et moderne ont parmi eux leurs disciples et leurs propagateurs. L'île de Scio, centre actuel du mouvement imprimé à la civilisation, possède, ainsi que la ville d'Aïvali déjà citée, un collège célèbre où la jeunesse est initiée par de savantes traductions à l'intelligence de

e) Lorsque je fus envoyé à Miconi sur le rapport d'un capitaine marchand pour exiger la réparation du tort pécuniaire fait en sa personne à notre commerce et surtout de l'insulte faite sur son bord à notre pavillon, j'eus l'occasion de me convaincre du peu de cas que les Grecs font de l'autorité turque et de nos capitulations, et de nos menaces, malheureusement restées sans effet. Sur le point de signer une convention avec l'aga Turc qui s'y rencontrait de passage et avec les primats de l'île, la conférence fut interrompue, malgré leurs efforts et les miens, malgré la présence d'un bâtiment de guerre, par l'irruption et les clameurs du peuple émeuté. Je me vis contraint de me retirer pour ne pas m'exposer à des insultes plus graves qu'aurait nécessairement suivies une vengeance militaire.

la langue d'Homère, d'Euripide et de Platon, et aux connaissances de toute espèce dont s'enorgueillit notre siècle, sans omettre même l'art militaire dont l'étude les prépare à l'affranchissement.

A Constantinople, il existe une réunion connue sous le nom de *Société de Fanal*, et formée de princes descendants des anciennes familles et d'hommes marquants par leurs emplois, leur fortune ou leur savoir; cette société encourage et la jeunesse et ses maîtres par une production constante, par les soins qu'elle prend de répandre les lumières en faisant imprimer tous les ouvrages utiles à Vienne et à Trieste, et surtout par son exemple et son application à épurer chaque jour le langage^a.

Qui le croirait? au milieu de cet élan général, c'est le clergé qui s'efforce de retenir les peuples dans la servitude et dans la barbarie. Ignorants, jaloux, et redoutant beaucoup leur fusion avec le clergé Russe, c'est assez expliquer par quels motifs les évêques et tous les ecclésiastiques sont poussés à persécuter ceux de leurs concitoyens qui cherchent à propager les lumières. Sans le secours puissant de la *Société du Fanal*, peut-être, l'un des plus savants professeurs de cette nation nommé Iconomos et dont les jeunes Grecs de Smyrne écoutent avidement les leçons, eut-il succombé sous les intrigues de l'archevêque Anthimos et payé de sa tête son zèle patriotique. Ce prélat de concert avec les députés de la ville, vieillards superstitieux et sans instruction, n'a pas rougi d'accuser ce rhéteur devant les autorités turques, et surtout devant le mollah d'enseigner à ses jeunes compatriotes les moyens de secouer le joug des musulmans.

On pourra reconnaître quelque générosité dans le caractère turc en apprenant que ce magistrat a témoigné plus de mépris pour ces étranges dénonciateurs que de courroux contre l'accusé.

Malgré ces dangers, poursuivant leur généreuse entreprise,

a) Je n'ai pas cru devoir faire dans le corps même de ce mémoire mention du moyen employé avec succès pour ramener la langue vulgaire aux formes et aux expressions de l'ancienne. Depuis plusieurs années il s'imprime à Vienne une gazette politique, à laquelle on a ajouté depuis peu un supplément purement littéraire dans lequel il est aisé de remarquer que le style presque aussi barbare, dans l'origine, que celui du peuple est devenu de jour en jour plus châtié. Cette méthode porte à la fois dans toutes les contrées avec des connaissances très variées le perfectionnement du langage.

ceux qui travaillent à éclairer et à délivrer leurs compatriotes, et surtout les habitants de Scio, soutiennent dans les villes étrangères des élèves de leur nation qu'ils aident à puiser aux sources de notre civilisation et qu'ils rappellent ensuite dans le sein de leur patrie pour applanir aux autres et pour aggrandir la route de l'instruction. Vienne, St-Petersbourg et Paris m'ont paru les principales pépinières où ils transplantent de jeunes arbustes pour les rapporter dans le sol natal nourris de la sève européenne et entés du fini que produit cette culture».

4. *Ce qui manque aux Grecs.* «Je ne veux pourtant pas à donner penser qu'il ne reste pas aux Grecs beaucoup d'obstacles à surmonter pour atteindre à la hauteur de la civilisation européenne, même pour en approcher. Quoiqu'ils aient imité nos chambres de commerce, qu'ils aient des députés et que leurs négociants dans les principales places correspondent avec un comité central formé à Constantinople pour l'instruire des observations qu'ils ont lieu de faire et lui communiquer leurs idées de perfectionnement, cependant ils sont loin d'avoir encore une connaissance suffisante du mécanisme qui fait mouvoir les grandes opérations et des éléments du véritable crédit. Ils ont appris et adapté plusieurs grands principes d'économie politique, mais ils ne savent encore aucunement les appliquer. Il leur manque surtout des lois propres à garantir la bonne foi des transactions et me paraissent avoir encore beaucoup à faire pour parvenir à un système législatif uniforme et raisonnable. D'un autre côté les traces des chaînes ne s'effacent pas toujours, même de l'affranchissement; les esclaves enrichis conservent longtemps dans leur nouvel état les vices et les habitudes de l'ancien. L'orgueil et la jalousie caractère distinctif des antiques peuples de ces contrées inspirent encore à leurs descendants une dangereuse présomption et les arme les uns contre les succès des autres. Leurs mœurs intérieures, en s'opposant à l'instruction des femmes empêchent entre les deux sexes ce commerce utile qui dépouille l'un de sa rudesse et de son âpreté et donne à l'autre plus de force d'âme et une plus noble destination. L'envie et l'ambition de dominer donneront, si je ne me trompe, de notre temps comme autrefois, à la politique étrangère de grandes facilités à fomenter parmi les diverses et nombreuses peuplades

répandues sur ces vastes contrées et sur foule d'îles une division continuelle très funeste à leur intérêt commun».

5. *Union de tous les Grecs dans le sentiment de leur délivrance.* «Mais ces grands inconvénients ne paralyseront pas leur premier effort; Ils paraissent bien fortement unis dans un seul et même sentiment, celui de leur délivrance, appuyés et guidés par une main puissante qui leur donne l'impulsion, leur coalition durera sans doute jusqu'au moment où, déjà libres, ils auront quelques avantages à se disputer».

VII. ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ.
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΟΡΘΩΣΗ ΤΗΣ¹⁹

Ὁ ἴδιος ὁ ὑπομνηματογράφος δίνει στήν ἀρχή τοῦ μέρους αὐτοῦ τήν ἀκόλουθη περίληψη τοῦ περιεχομένου του:

«Après avoir considéré dans un examen rapide la situation des places les plus importantes de l'Empire Ottoman et les résultats du commerce qu'y entretient l'Europe, après avoir reconnu l'état moral et politique de la nation qui dans ces contrées fixe aujourd'hui tous les regards par le nombre et l'industrie de ses enfants, et par l'importance du rôle qu'elle doit jouer, il est temps de tourner toute notre attention sur la Reine détronée du commerce et de la navigation de la méditerranée.

Nous nous rappellerons ce qui faisait autre fois la splendeur de Marseille, pour mieux apprécier les causes et le degré de sa décadence; ensuite après avoir montré l'inutilité et le danger des remèdes qu'elle propose pour se rétablir dans son ancienne prospérité, j'indiquerai ceux qui pourraient servir à ranimer encore pour quelque temps sa vieillesse. Alors il ne me restera plus qu'à émettre quelques réflexions sur les obstacles qui s'opposent aujourd'hui à l'entreprise difficile de créer une nouvelle Marseille qui puisse prendre au milieu des nouvelles puissances destinées à partager l'Empire des mers un rang digne du Royaume auquel elle appartient».

Πράγματι ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιχειρεῖ ἐδῶ μιᾶ σύντομη ἱστορία τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς Μασσαλίας, ἀναφέρεται στίς αἰτίες τῆς ἀκμῆς καί παρακμῆς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου, ἐπι-

19. Vol. 9, f. 314r - 319r.

μένει στην μη αποτελεσματικότητα του αποκλεισμού των ξένων από το εμπόριο της Μασσαλίας που προτείνουν οι έμποροι και προτείνει τα εξής μέτρα: κατάπαυση της εμπορικῆς ἀναρχίας που επικρατεῖ στη Μασσαλία, ἀναδιοργάνωση των υγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν, λήψη μέτρων για νὰ σταματήσουν οἱ ἀπάτες που γίνονται στη βιομηχανία των ὑφασμάτων καὶ χρυσοῦφάντων σειριτιῶν. Ζητᾷ νὰ προσεχτεῖ ἡ σύνθεση των εμπορικῶν παροικιῶν τῆς Γαλλίας στην Ἀνατολή. Ἐκφράζει ἐπίσης σοβαρὲς ἀμφιβολίες για τὴν ὀρθότητα των διαφόρων προτάσεων των οἰκονομολόγων που στηρίζονται στην ἀρχὴ τοῦ *laissez aller*, στην ὁποία δὲν ἔχει καμιά ἐμπιστοσύνη. Προτείνει, τέλος, τὴν ἀνακήρυξη, ὅταν οἱ συνθήκες τὸ ἐπιτρέψουν, τῆς Μασσαλίας καὶ τῆς Χάβρης σὲ ἐλεύθερα λιμάνια.

VIII. TO ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ²⁰

1. *Évolution inévitable de l'Empire Ottoman, mais dont l'époque est incertaine.* «L'instabilité de la domination ottomane dans les provinces d'Europe, l'impossibilité de prévoir le degré d'influence qui pourrait échoir à chacune des nations appelées à profiter des changements; l'incertitude de l'époque destinée à l'accomplissement de ces révolutions offrent aujourd'hui des obstacles insurmontables. Tout annonce, il est vrai, que les Grecs marchent à grands pas vers la civilisation et conséquemment vers l'indépendance. Mais existe-t-il des indices aussi certains du chemin que la fortune choisira entre mille pour les conduire à la conquête de leur liberté? La nation musulmane succombera sous les forces réunies des Russes et des rayas, et peut-être d'autres ennemis encore; tout le fait croire; mais peut-on calculer jusqu'où le désespoir et le fanatisme religieux prolongera sa résistance? La Russie pour prix de ses efforts s'emparera sans doute d'une partie du pays qu'elle aura conquis pour le gouverner à la manière de la Pologne. L'Angleterre a placé des sentinelles avancées. Malte et dans les îles Ioniennes pour surveiller l'Albanie, la Morée et l'ancienne Grèce, et le léopard britannique replié sur lui même épie le moment de s'élaner sur sa proie. L'Autriche placée sur les frontières de la Turquie Européenne et sur le golfe de Venise

20. Vol. 9, f. 319r - 320r.

est à portée de s'emparer des compensations qu'elle juge nécessaires pour contrebalancer les envahissements des deux autres. Toutes ces conjectures sont fondées. On peut encore supposer que le Pacha d'Égypte n'attend que cette conjoncture pour se proclamer souverain».

2. *Les Grecs sont mûrs pour la révolution.* «Les Grecs sont mûrs pour la révolution et je croirais cet événement bien prochain s'il ne dépendait que de cette condition; mais puisqu'il peut sortir tout à coup d'une circonstance imprévue est-il sûr que toutes ces puissances seront également prêtes alors à saisir tous les avantages qu'elles convoitent, et que leur politique se prépare?»

Le futur conquérant de la Turquie, sur le point d'entamer cette grande entreprise n'a-t-il pas reculé tout à coup effrayé par les commotions extraordinaires qui ont bouleversé l'Espagne et les deux Siciles? Ne voyons-nous pas l'Autriche occupée presque toute entière à étouffer en Italie la contagion révolutionnaire? Ces deux empereurs n'ajourneront-ils pas leurs projets sur de nouvelles couronnes jusqu'à l'époque où ils auront affermi sur leurs têtes celles dont ils sont chargés? Qui peut, en Angleterre, calculer ce que cette année prépare à celles qui la suivront? La politique de tant d'états importants et dans le nouveau monde, ne peut-elle pas, pendant plusieurs années, enfanter des combinaisons toujours nouvelles qui fassent une puissante diversion aux desseins de ces trois souverains sur la Turquie, ou qu'ils la favorisent plus que jamais? que de chances probables et opposées! Est-il possible d'asseoir des projets d'établissement durable sur un avenir aussi mobile? Non».

3. *Rôle de la France.* «La sagesse ne nous dicte d'autre parti que de conserver et d'améliorer ce qui existe; de prendre sur les mers et dans les cabinets une attitude convenable pour faire respecter notre pavillon et nos droits, de ne laisser échapper aucune des chances favorables que le hasard peut nous offrir ou que notre prévoyance peut nous avoir menagées. Puisque nous sommes dans l'impuissance des Musulmans, conservons au moins par tous les moyens compatibles avec notre dignité, d'anciens alliés, qui, même après leur défaite, seront encore maîtres d'immenses et belles contrées, et dont l'amitié pourra encore nous devenir

aussi précieuse qu'elle a été depuis des siècles. Jusque là les yeux ouverts sans relâche sur le théâtre de la grande révolution que le monde attend avec inquiétude, dès qu'elle éclatera, courrons placer l'épée de Brennus dans la balance de l'Europe. Nous le pourrons; l'aurore de la grandeur et de la prospérité a déjà lui pour la France et sous une administration ferme et loyale, sous le gouvernement paternel de l'antique famille de ses rois, tout lui présage qu'elle ne tardera pas à reprendre parmi les nations un rang glorieux, à devenir pour elle le modèle des états libres et florissants, à se rendre enfin l'objet de leur envie et de leur respect.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δὲν πρόκειται νὰ σχολιάσω ἐδῶ, σ' ὅλες του τις λεπτομέρειες, τὸ πλούσιο αὐτὸ κείμενο. Ὁ πλοῦτος τῶν παρατηρήσεων καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑπομνηματογράφου ποὺ δίνει στὸ κείμενο αὐτὸ τὸ χαρακτῆρα μιᾶς ὀλοκληρωμένης συνθετικῆς ματιᾶς, στὴν κατάσταση στὴν Ἐνατολικὴ Μεσόγειο στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ πλήρη μελέτη γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρὰ μὲ βάση τὸ σύνολο τοῦ πολυἀριθμοῦ ὕλικοῦ ποὺ βρίσκεται ἀκόμα ἀνέκδοτο καὶ ἀκατάγραφο στὰ ἑλληνικὰ, τουρκικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ ἀρχεῖα. Ἄς σημειωθεῖ, παρενθετικά, ὅτι ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν τὰ ἀρχεῖα τῆς Μάλτας καὶ τοῦ Λιβόρνου, τῶν δύο μεγάλων διαμετακομιστικῶν σταθμῶν τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἐνατολικὴ Μεσόγειο.

Ἄρκοῦμαι λοιπὸν νὰ δώσω ἐδῶ μερικὲς διευκρινίσεις, πρῶτα-πρῶτα γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ θεωροῦνται, δικαιολογημένα, ἀπὸ τὸν ὑπομνηματογράφο, σὰν οἱ κύριοι συντελεστῆς τῶν μεταβολῶν στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χωρῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας. Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνοψίζονται στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ ὑπομνήματος, μερικὰ ἀναλύονται ἢ ἀναφέρονται στὰ ὑπόλοιπα μέρη.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἐνατολή, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα, κατέχει βέβαια τὴν πρώτη θέση: ἀναφέρονται ἰδιαίτερα τὸ διάταγμα τῆς 3 Μαρτίου τοῦ 1781 καὶ ἡ ἀνάκλησή του τὸ 1785 (I). Πρόκειται γιὰ τὸ διάταγμα τοῦ Λουδοβίκου 16ου, στὰ χρόνια τῆς ὑπουργίας τοῦ μαρκησίου de Castries ποὺ, ἀκολουθώντας τις ὑποδείξεις τοῦ βαρῶνου Tott, ἐπέτρεψε στοὺς ξένους ποὺ ἐμπορεύονταν στὶς σκάλες τῆς Ἐνατολῆς νὰ μεταφέρουν μὲ γαλλικὰ

πλοία στη Μασσαλία, ή από τη Μασσαλία στις διάφορες σκάλες της 'Ανατολής, ἐμπορεύματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑφάσματα, μὲ τοὺς ἴδιους ὄρους πού ἔσχυαν γιὰ τοὺς γάλλους ἐμπόρους.

Ἡ ἔντονη ἀντίδραση τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Μασσαλίας καὶ τῶν Γάλλων προξένων στὴν Ἀνατολή καθὼς καὶ τοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Choiseul, πού ὄλοι ὑπογραμμίζουν τὶς καταστροφικὲς συνέπειες πού εἶχε γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, ἀνάγκασαν τὸν ἴδιον τὸν de Castries ν' ἀνακαλέσει μὲ τὸ διάταγμα τῆς 29 Ἀπριλίου 1785, ὅλους τοὺς ὄρους τοῦ διατάγματος τοῦ 1781 τοὺς σχετικὸς μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ξένων στὸ γαλλικὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ συστήσει στὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριό τῆς Μασσαλίας τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου διακανονισμοῦ πού ἐπέβαλε τελωνειακοὺς δασμοὺς 20 % ad valorem στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές τῶν ξένων στὴ Μασσαλία.

Ὁ ὑπομνηματογράφος ἀναφέρεται ἔπειτα στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀνατροπές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ στὶς οἰκονομικὲς τους συνέπειες, ἰδιαίτερα στὴν Ἀνατολή. Οἱ εὐστοχες παρατηρήσεις του συνθέτουν τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα: οἱ καταδιώξεις ἀπὸ τοὺς δημοκρατικοὺς ἐμπόρους τῶν ὀπαδῶν τοῦ παλαίου καθεστώτος κατάφεραν τὸ πρῶτο σοβαρὸ χτύπημα στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν τῆς Ἀνατολῆς (II, 5). Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώθηκε μὲ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου (1798-1801: I, II, 5). Πράγματι, ἡ ἀπόπειρα τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἄμεση ἀποικιοποίηση ἑνὸς μέρους τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου (1798) κατάληξε σὲ ἀποτυχία. Ὁ δεύτερος συνασπισμὸς ἐναντίον τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τοῦ Ναπολέοντα, στὸν ὁποῖο μετέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Αὐστρία, ἡ Ρωσία, καὶ ἡ Τουρκία (ἡ Τουρκία κηρῦσσει τὸν πόλεμο στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1798), ἀνάγκασαν τὸν Ναπολέοντα σὲ συμβιβασμοὺς πού, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν Ἀνατολή, ἐξασφάλιζαν τὴν ἀγγλικὴ ὑπεροχὴ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴ ρωσικὴ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Ἐνα τέτοιο συσχετισμὸ δυνάμεων ἐκφράζουν καὶ ἐπικυρόνουν πράγματι οἱ συνθήκες πού ἔθεσαν τέρμα στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐτῶν 1798-1801: ἡ Ρωσο-γαλλικὴ συνθήκη (Ὀκτώβριος 1802), ἡ συνθήκη τῆς Ἀμιένης (οἱ προκαταρκτικὲς συζητήσεις ἄρχισαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1801, ἡ τελικὴ συνθήκη ὑπογράφεται στὶς 25 Μαρτίου 1802), ἡ Τουρκο-γαλλικὴ συνθήκη (26 Ἰουνίου 1802).

Ἡ Ρωσία ἐμφανίζεται σὰν ὁ προστάτης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτο-

κρατορίας και αναγνωρίζεται από τη Γαλλία σαν ό μεσολαβητής ανάμεσα στις δυο δυνάμεις: αναγνωρίζεται επίσης μαζί με την Τουρκία σαν προστάτιδα δύναμη της 'Ιονίου Πολιτείας, που είχε ανακηρυχθεί ήδη με το σύμφωνο της Κωνσταντινούπολης, την 21 Μαρτίου 1800, σε ανεξάρτητη επικράτεια.

'Η έγκατάλειψη από τη Γαλλία όλων των προχωρημένων θέσεων της στην 'Ανατολική Μεσόγειο, τα 'Ιόνια νησιά και την Αίγυπτο, που επανέρχεται στην 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφήνει τη θέση ελεύθερη στην 'Αγγλία, της οποίας ό στόλος κυριαρχεί στη Μεσόγειο. Τα στρατεύματά της παραμένουν στην Αίγυπτο και ύστερα από τις συνθήκες, 'Η Μάλτα που είχε καταληφθεί από τις βρεττανικές δυνάμεις το 1800, παρά τις υποσχέσεις να αποδοθεί στο τάγμα των 'Ιπποτών, θα παραμείνει στα χέρια των Βρεττανών.

"Όσο για τη Γαλλία, που δεν εγκαταλείπει τις βλέψεις της στην 'Ανατολή, προσπαθεί να διασώσει ό,τι μπορεί από την παλιά της επιρροή. Οι προσπάθειές της θα είναι από δω κι εμπρός να σταματήσει τη ρωσική πρόοδο και να εξασφαλίσει την κατάλληλη θέση στον ανταγωνισμό της με τη βρεττανική διείσδυση. Με την Τουρκο-γαλλική συνθήκη του επαναστατικού έτους X (= 25 'Ιουνίου 1802) ό Σουλτάνος αναγνωρίζει τα παλιά γαλλικά προνόμια, οι Γάλλοι δέχονται τα όθωμανικά πλοία και τους όθωμανούς εμπόρους στα λιμάνια τους. 'Ο Sebastiani θα σταλεί ήδη από το 1802, πρώτα σαν έκτακτος απεσταλμένος με έμπορική αποστολή στην 'Ανατολή, αργότερα σαν πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη (1807) και θα παίξει σημαντικό ρόλο στην έξωτερική, αλλά και στην έσωτερική πολιτική της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα χρόνια που, ύστερ' από την προσωρινή ανάπαυλα με την «είρήνη» της 'Αμιένης, ό πόλεμος συνεχίζεται ώς την όριστική πτώση του Ναπολέοντα και παίρνει μάλιστα έντονότερο οικονομικό χαρακτήρα: είναι ή έποχή του ναυτικού αποκλεισμού της Γαλλίας που κήρυξε ή 'Αγγλία (16 Μαΐου 1806) και του «'Ηπειρωτικού συστήματος» με το όποιο άπαντά ό Ναπολέων (21 Νοεμβρίου 1806), δηλαδή τον αποκλεισμό της 'Αγγλίας από κάθε έμπορική (και γενικότερα οικονομική) επικοινωνία με την ήπειρωτική Εύρώπη, όση βέβαια βρίσκεται κάτω από την κατοχή ή τις επιδράσεις της Γαλλίας.

Θεωρώ χρήσιμο να υπογραμμίσω, ακόμα, την ιδιαίτερη σημασία μερικών παρατηρήσεων του ύπομνηματογράφου, που άφορούν τους "Έλληνες, που άλλοτε διατυπώνονται καθαρά και άμεσα, άλλοτε δια-

φαίνονται στην έκθεσή του. Οί παρατηρήσεις αυτές που επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές, και που ανταποκρίνονται στη σημερινή προβληματική, μπορούν να θεωρηθούν, νομίζω, σαν άφετηρία μιᾶς βαθύτερης διερεύνησης. Πράγματι, ο υπομνηματογράφος δὲν περιορίζεται μόνο στις διαπιστώσεις για τὴ ραγδαία ανάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τῶν Ἑλλήνων και στὴν ἀνάλυση τῶν παραγόντων που τὴν προκάλεσαν· εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους παρατηρητὲς τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων που δίνει στοιχεῖα για μιὰ πρώτη διερεύνηση τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῶν Ἑλλήνων.

Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ A. Marcescheau ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σαν τμημα, προέκταση, θὰ λέγαμε καλύτερα, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου. στὴν Ἀνατολή. Ὁχι μόνο γιατί τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιχειρήσεων γίνεται μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ἀλλὰ κυρίως γιατί οἱ σημαντικότεροι Ἕλληνες (ἢ ἄλλοι ντόπιοι) ἔμποροι εἶναι «προστατευόμενοι» τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (III,7). Ἔπειτα, μιὰ σειρά ἄλλων παρατηρήσεων ἐπιτρέπουν στὸ σημερινὸ ἐρευνητὴ νὰ σχηματίσει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἀνατολικῆς ἀγορᾶς και νὰ διακρίνει μερικὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ που καθόρισαν και τὴν ιδιαίτερη λειτουργία τῶν ντόπιων, ιδιαίτερα τῶν Ἑλλήνων, μέσα στὸ σύνολο τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ περιφερειακός, ἀν ὄχι ἄμεσα ἀποικιακός, χαρακτήρας τῆς ἀγορᾶς και γενικότερα τῆς οἰκονομίας τῆς Ἀνατολῆς, μὲ ἕλα του τὰ παρεπόμενα, φαίνεται ἀνάγλυφα. Δὲν πρόκειται μόνο για τὴ γνωστὴ μας φύση τῶν ἀνταλλαγῶν, ἐξαγωγῶν πρώτων ὑλῶν και γεωργικῶν προϊόντων, που καθορίζει αὐτὸν τὸν χαρακτήρα. Εἶναι, κυρίως, ἡ ἀνισοροπία τῆς ἀγορᾶς, ἡ ταχεία και ἀπρόβλεπτη, συχνὰ ἀναρχικὴ, ἐναλλαγή τῶν συγκυριῶν, ὅπου δίπλα στοὺς οικονομικούς, οἱ ἐξωοικονομικοὶ παράγοντες παίζουν ὑπερβολικὰ σημαντικὸ ρόλο. Ἡ ἀγορὰ τῆς Ἀνατολῆς λειτουργεῖ στὰ περιθώρια τῶν κανόνων μιᾶς τυπικῆς, ἐλεύθερης, καπιταλιστικῆς οἰκονομίας και δημιουργεῖ ἕνα κλίμα που ἐπιτρέπει, και ἐνθαρρύνει μάλιστα, κάθε κερδοσκοπικὴ ἐπιχείρηση. Κι ἐδῶ μετέχουν ντόπιοι και ξένοι.

Ἰδιαίτερα ἐπιμένει ὁ A. Marcescheau στὴν ὑπερπληθῶρα τῶν εἰσαγωγῶν βιομηχανικῶν εἰδῶν που ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὶς δυνατότητες τῆς κατανάλωσης (III, 7: τὸ παράδειγμα τῆς Σμύρνης, ἔχει, ὅπως δείχνουν ἄλλες πηγές, π.χ. ἡ προξενικὴ ἀλληλογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, γενικότερη ἐφαρμογή). Ἡ ἀνισοροπία αὐτὴ στὴν ἀγορὰ δὲν

είναι μόνον αποτέλεσμα τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἐμπόρους τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, εἶναι ἀκόμα, ὅπως μὲ δέξυδερκεια παρατηρεῖ ὁ ὑπομνηματογράφος, ἀποτέλεσμα τῆς μακροπρόθεσμης προοπτικῆς τῶν Ἑγγλων πού προετοιμάζουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ τους κυριαρχία στὴν Ἐνατολή. Ὁ κατακλυσμὸς τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἐνατολῆς ἀπὸ τὰ τσίτια τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας, πού προσφέρονται σὲ τιμὲς κάτω τοῦ κόστους, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει σὲ ἄμεσα κέρδη. Ἀπαλλάσσει, πρῶτα-πρῶτα, τὴν ἀγγλικὴ παραγωγὴ ἀπὸ τὰ μεγάλα πλεονάσματα καὶ κυρίως ἀποσκοπεῖ στὴν ἐδραίωση τῆς οἰκονομικῆς θέσης τῆς Ἐγγλίας στὴν Ἐνατολή. Τὸ ἴδιο νόημα ἔχουν οἱ ἐπεμβάσεις τῶν βρετανικῶν κυβερνήσεων στὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη καὶ προστασία τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κρίσεων (III, 3: III, 8).

Ἡ νομισματικὴ ἀτασθαλία στὴν Ἐνατολή, ὅπου τὸ μεταλλικὸ νόμισμα παίζει ρόλο ἀπλοῦ ἐμπορεύματος, ἐπιδεινώνει τὴν οἰκονομικὴ ἀναρχία καὶ γίνεται ἡ κύρια πηγὴ τῶν κερδοσκοπικῶν ἐπιχειρήσεων πού χαρακτηρίζουν τὴν οἰκονομία. Στὴ γνωστὴ, ραγδαία καὶ συνεχῆ ἀλλοίωση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος, προστίθενται οἱ νομισματικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν δυτικοευρωπαϊῶν: οἱ Αὐστριακοὶ κατασκευάζουν καὶ εἰσάγουν στὴν Ἐνατολὴ τουρκικὰ νομίσματα τῶν πέντε πιάστρων. Οἱ Ἑγγλοι εἰσάγουν τὰ ἀλλοιωμένα τουρκικὰ νομίσματα τῶν 25 πιάστρων πού ἔχουν χάσει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τῆς ὀνομαστικῆς τους ἀξίας. Ὁ πασᾶς τῆς Αἰγύπτου ἀπορροφᾷ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ γερὸ ἰσπανικὸ νόμισμα πού κυκλοφορεῖ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ νὰ τὸ μετατρέψει σὲ κίβδηλο ὀθωμανικὸ νόμισμα μὲ τὸ ὁποῖο κατακλύζει τὶς ἀγορὰς τῆς Ἐνατολῆς. Σὲ μιὰ τέτοια νομισματικὴ ἀναρχία δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο ὅτι ἡ νομισματικὴ κερδοσκοπία (agio-tage), ὅπου μετέχουν ντόπιοι καὶ ξένοι, οἱ τραπεζιτικὲς δραστηριότητες, στίς ὁποῖες δὲν ἀπαξιοῦν νὰ ἐπιδίδονται μερικὰ ἀπὸ τὰ μεσαῖα εὐρωπαϊκὰ σπίτια στὴν Ἐνατολὴ (III,2: VI,1) κατέχουν σημαντικὴ θέση. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου γιὰ τὴν ἔκταση τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων, κάθε εἶδους, τῶν Εὐρωπαϊῶν τῆς Σμύρνης καὶ κυρίως τῆς Κωνσταντινούπολης, κέντρο ὅλων τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων τῆς Ἐνατολῆς μὲ τὴν Εὐρώπη, καὶ γιὰ τὶς μεγάλες εὐκαιρίες πού τὸ μεγάλο αὐτὸ κέντρο ἀφήνει σ' ὅλους τοὺς ἐπιτήδειους κερδοσκόπους, δείχνει πόσο μιὰ μελέτη γιὰ τὶς τράπεζες αὐτὲς καὶ τὸ χαρακτῆρα τους, καὶ γενικότερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐμπορικῆς πίστης στὴν Ἐνατολὴ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη (II, 8: IV, 2).

Σ' ένα τέτοιο γενικό οικονομικό κλίμα τοποθετείται ή οικονομική ανάπτυξη τῶν Ἑλλήνων. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς κοινούς τόπους, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, καὶ βέβαια ἀπὸ παλαιότερα, γιὰ τὶς ἔμφυτες κληρονομημένες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους, ἰκανότητες τῶν Ἑλλήνων, σωματικὴ καὶ πνευματικὴ εὐκινησία, ἰδιαίτερη κλίση καὶ ἰκανότητα γιὰ τὶς ναυτιλιακὲς καὶ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιμένει κυρίως στὶς εὐνοϊκὲς συγκυρίες ποὺ ὁ «προικισμένος αὐτὸς λαὸς» μπόρεσε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ συνειδητὰ γιὰ νὰ φθάσει, μέσα σὲ μικρότερο ἀπὸ μισὸ αἰῶνα διάστημα, σὲ μιὰ «extravagante», ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

Εὐνοϊκὴ συγκυρία συγκροτεῖ ἡ ρωσικὴ προστασία, ἄμεση — οἱ Ρῶσοι ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ σὰν προστάτες τῶν ὀρθοδόξων, πολλοὶ Ἑλληγες ἔχουν τὴν ιδιότητα τῶν «προστατευομένων» τῆς Ρωσίας, πολλοὶ σημαντικοὶ ἔμποροι καὶ ναυτικοὶ ταξιδεύουν μὲ ρωσικὴ σημαία — ἡ ἔμμεση — ἡ Ρωσία μὲ τὴν διαρκῶς αὐξανομένη ἐπιρροή της στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀποσπᾶ ἔθλο καὶ περισσότερα εὐνοϊκὰ μέτρα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ δράση πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση τοῦ Sebastiani, ποὺ, κατὰ διαταγὴ τοῦ Ναπολέοντα, συμβουλεύει τὸ Σουλτάνο νὰ παραχωρεῖ ὁ ἴδιος προνόμια στοὺς Ἑλληγες γιὰ νὰ τοὺς ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῶν ἐχθρικών πρὸς τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (ἰδιαίτερα βέβαια τῆς Ρωσίας), νὰ γαμίζει τὰ θησαυροφυλάκια τοῦ Κράτους μὲ τὰ ποσὰ μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι ἐξαγοράζουν τὴν ξένη προστασία καὶ συγχρόνως νὰ δημιουργεῖ, μεταξὺ τῶν ὀθωμανῶν ὑπηκόων, ἰσχυροὺς ἀνταγωνιστὲς τῶν Εὐρωπαϊκῶν στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς παρουσιάζεται σὰν μιὰ ἄλλη εὐνοϊκὴ συγκυρία στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων: ὁ συναγωνισμὸς αὐτὸς τοὺς ἐπιτρέπει νὰ καθορίζουν τοὺς ὅρους τοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου (III, 8).

Τὸ μεγάλο ὅμως ἄλλα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ τὸν ναυτικὸ καὶ ἡπειρωτικὸ ἀποκλεισμὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἰδιαίτερα τονίζεται, στὸ ὑπόμνημα, ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς τεράστιου ἐμπορίου διὰ ξηρᾶς μὲ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, στὸ ὁποῖο οἱ Ἑλληγες, ἰδιαίτερα τῆς Βαλκανικῆς, παίζουν τὸν κύριο ρόλο (II, 5 II,6) καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κυρίως ὕστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ γαλλικοῦ στόλου

στό Aboukir (1798) και ως το 1814, περίοδο όπου με το σταμάτημα της ναυσιπλοΐας των Γάλλων και Ίταλών στη Μεσόγειο, οι Έλληνες είχαν σχεδόν μονοπωλήσει τη θαλάσσια μεταφορά. Στην ανάπτυξη αυτή σημειώνονται τὰ ἐξῆς στάδια: στην ἀρχὴ ἀγορὰς ξένων πλοίων, ιδιαίτερα γαλλικῶν, πού πολλαπλασιάζονται αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἐπειτα ἴδρυση Ἑλληνικῶν ναυπηγείων (ἀναφέρονται ναυπηγεῖα στὴν Ὑδρα, Σπέτσες καὶ Ψαρὰ) πού καταφέρνουν ὄχι μόνον νὰ μιμηθοῦν τὰ ξένα ὑποδείγματα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ ξεπεράσουν. Συγχρόνως ἡ ἀγορὰ ξένων πλοίων μεγαλύτερης χωρητικότητας ἐξακολουθεῖ.

Σημειώνεται στὴν περίοδο αὐτὴ μιὰ πραγματικὴ ἀπογείωση τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας: οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἐμπορομεσίτες ὑπάλληλοι τῶν ἐμπορικῶν σπιτιῶν τῶν ξένων, ἢ πλανόδιοι πραγματευτάδες στὶς ἐμποροπανηγύρεις πού μὲ δυσκολία καταφέρνουν νὰ συγκεντρώσουν ἕνα μικρὸ κεφάλαιο καὶ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ τὶς ἀρπακτικὲς διαθέσεις τῶν Τούρκων, μεταβλήθησαν, γρήγορα, χάρη στὴν «προστασία», σὲ σημαντικοὺς κεφαλαιούχους πού ἀναλαμβάνουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ σὲ τολμηροὺς θαλασσοπόρους πού ἐγκαταλείπουν τὴν ἀκτοπλοῖα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ διακινδυνεύουν ταξίδια πέρα ἀπὸ τὶς Ἡράκλειες Στῆλες (II,42, 6· III,7).

Οἱ παρατηρήσεις πού ἀναφέρονται στὶς ἐξωτερικὲς δομὲς τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες.

Ἀναφέρονται πράγματι οἱ πρόοδοι, ἀργές ἀλλὰ συνεχεῖς, στὶς γνώσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐμπορίου ἢ ὅποια βελτιώνεται κάθε χρόνος (VI, 1). Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀποκτήσει κάποιον ἰδέα τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τραπεζικῆς τεχνικῆς (II, 6· VI, 4). Ἐχουν ἰδρύσει στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνα εἶδος Ἑμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, κατὰ μίμηση τῶν γαλλικῶν *Chambres de Commerce*, πού μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους του στὰ διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα μπορεῖ νὰ συγκεντρώνει τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες καὶ τὶς γνώμες τῶν ἐμπόρων γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση καὶ ρύθμιση τῶν ἐπιχειρήσεων (I,1· VI, 4).

Παράλληλα ὅμως διαπιστώνει καὶ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν καθυστέρηση τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐμπορευματικῆς αὐτῆς οἰκονομίας. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποκτήσει ἱκανὴ πείρα γιὰ τὴν καλὴ ἐφαρμογὴ τῶν κάποιων γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πού ἔχουν μάθει. Τοὺς λείπει ἡ κατάλληλη καὶ ἐνιαία νομοθεσία πού ρυθμίζει

τὴν καλὴ πίστι καὶ τὶς χρεωκοπίες. Δὲν ἔχουν ἀκόμα πλήρη γνώση τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ κινεῖ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις καὶ τῶν στοιχείων τῆς ἐμπορικῆς πίστωσης (III,7· VI,4).

Ἡ ἀργή, δύσκολη καὶ ἀναλοκλήρωτη ἀκόμα κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση καὶ οἱ ἰδιαίτεροι δρόμοι τοὺς ὁποίους ἀκολούθησε ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορευματικὴ ἀστικὴ τάξη γιὰ νὰ τὴν προσεγγίσει σταδιακά, οἰκονομικὰ γεγονότα ποὺ θὰ καθορίσουν καὶ τὴν παραπέρα ἐξέλιξή της καὶ τὰ γενικὰ της χαρακτηριστικά, εἶναι ἴσως τὸ σημαντικότερο συμπέρασμα ποὺ προσφέρει ἡ προσεχτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ ποὺ ἐπιβεβαιώνει καὶ διασαφηνίζει ἀνάλογες πληροφορίες ἄλλων σύγχρονων πηγῶν.

Ἡ ἀπουσία ἀρχικοῦ σημαντικοῦ κεφαλαίου — ἡ μνεῖα μερικῶν σημαντικῶν κεφαλαιούχων, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ ποῦμε δυὸ λόγια παρακάτω, δὲν ἀλλάζει τὴν γενικὴ εἰκόνα (II, 4) — ἀντισταθμίζεται ἀπὸ τοὺς ἑλληνες ἐμπόρους μὲ διάφορα τεχνάσματα: μακροχρόνια πίστωση ἀπὸ τοὺς Γάλλους βιομηχάνους γιὰ τὴν ἀγορὰ βιομηχανικῶν προϊόντων, ἀντικείμενα τῶν ἑλληνικῶν εἰσαγωγῶν, ἀνταλλαγὴ τους στὴν Ἐνατολή μὲ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ πρῶτες ὕλες (χτυπητὸ παράδειγμα ἐδῶ τὸ βαμπάκι· ἄλλα ὑπομνήματα ἀναφέρουν τὰ δημητριακὰ), ἀντικείμενα τῶν ἐξαγωγῶν, ποὺ συχνὰ μεταπωλοῦνται σὲ χαμηλὲς τιμὲς γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους καὶ νὰ προμηθευτοῦν τὰ νέα ἐμπορεύματα τῶν ἐξαγωγῶν γιὰ νὰ συνεχίσουν ἔτσι μὲ ἓνα καινούριο κύκλο ἐπιχειρήσεων. Οἱ ἑλληνες ἔμποροι ἐναποθέτουν τὴν ἐλπίδα κέρδους καὶ τὴ δημιουργία κάποιου διαθέσιμου κεφαλαίου στὴν ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ του κύκλου τῶν συναλλαγῶν (II, 4).

Μὲ τοὺς μηχανισμοὺς αὐτοὺς, παρὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ χρήματος, οἱ ἐμπορικὲς αὐτὲς ἐπιχειρήσεις διατηροῦν, σ' ἓνα σημαντικὸ βαθμὸ, τὸ χαρακτῆρα ἐνὸς ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου (trac) ἰδιαίτερου τύπου. Τὸ μεγάλο μέρος τῆς ἐμπορευματικῆς αὐτῆς οἰκονομίας βρῖσκεται ἀκόμα στὸ στάδιο: ἐμπορεύμα-χρῆμα-ἐμπόρευμα. Οἱ ἐπιχειρήσεις, ἄμεσα ἐξαρτημένες ἀπὸ συγκυρίες ἐπισφαλεῖς καὶ ὑποκείμενες σὲ ἓνα γοργὸ καὶ ἀνώμαλο ρυθμὸ ἐναλλαγῶν, διεξάγονται κάτω ἀπὸ ἀπειλὲς χρεωκοπιῶν (II, 4).

Οἱ ἰδιαίτερες μορφὲς ποὺ παίρνει στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων (ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑβραίων καὶ Ἀρμενίων) κεφαλαιούχων τὸ ἐμπόριο τοῦ χρήματος, δραστηριότητα στὴν ὁποία δείχνουν ἰδιαίτερη προτίμηση, εἶναι ἓνας ἄλλος δρόμος πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση. Πράγματι, δίπλα στὶς σημαντικὲς, γενικότερες τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις, ἰδιαί-

τερα στήν Κωνσταντινούπολη καί στή Σμύρνη, πού βρίσκονται στά χέρια τῶν ξένων (II, 6· III, 2,3, 8) καί σέ μερικές τραπεζικές ἐπιχειρήσεις σημαντικῶν ἐλλήνων κεφαλαιούχων ἐγκαταστημένων στή Δύση (II,6), οἱ Ἕλληνες μικροὶ καί μεσαῖοι κεφαλαιοῦχοι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναφέρεται ὅτι ἀσχολοῦνται κυρίως μέ τήν εἰσαγωγή τῶν τουρκικῶν νομισμάτων τῶν πέντε πιάστρων πού χτυπιοῦνται στήν Αὐστρία (II,2). Ἀναφέρονται ἀκόμα σάν δανειστὲς μέ τόκο 20% τῶν Τούρκων μεγάλων ἰδιοκτητῶν μέ ἐγγύηση τὴν ἐτήσια γεωργικὴ παραγωγή, πού περνάει ἔτσι στά χέρια τῶν δανειστῶν σέ συμφέρουσες τιμές. Οἱ εὐρωπαϊοὶ ἔμποροι χάνουν ἔτσι κάθε δυνατότητα συναγωνισμοῦ στήν ἀγορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τίς ἐξαγωγές καί ἀναγκάζονται νὰ τὰ προμηθεύονται ἔμμεσα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (II, 6).

Διαφαίνεται ἐπίσης καθαρὰ ἀπὸ τίς διάφορες παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου ἢ κάποια διαστρωμάτωση τῆς νεοσύστατης αὐτῆς ἐμπορευματικῆς διαμετακομιστικῆς ἐλληνικῆς τάξης. Οἱ σημαντικοὶ ἐπιχειρηματίες πού ἐγκαταστημένοι στά μεγάλα οἰκονομικὰ κέντρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐπιδίδονται σέ ἐμπορικές καί τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τῆ μιὰ (II, 6), οἱ μεσαῖοι καί μικροὶ ἐπιχειρηματίες ἀπὸ τὴν ἄλλη, πού μένουν στίς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀρκοῦνται σέ ἐμπορικές μικροεπιχειρήσεις καί τοποθετοῦν τὰ διαθέσιμα κεφάλαιά τους σέ τοκογλυφικὰ δάνεια (II, 5). Λίγα εἶναι τὰ ἐμπορικὰ ἐλληνικὰ σπίτια πού βρίσκονται στήν Ἀνατολή καί διαθέτουν μεγάλα κεφάλαια. Στὴ Θεσσαλονικὴ ἀναφέρεται ἐμπορικὸ σπίτι, πιθανῶς τοῦ Γούτα-Καφταντζόγλου, πού διαθέτει ἓνα κεφάλαιο πολλῶν ἑκατομμυρίων πιάστρων, μολονότι στήν ἐποχὴ τοῦ ὑπομνήματος τὰ συγκεντρωμένα αὐτὰ κεφάλαια εἶχαν μοιραστεῖ σέ πολλοὺς κληρονόμους (II, 2). Ἀναφέρονται Ἕλληνες καί Ἀρμένιοι πού ἔχουν ἰσχυρὰ κεφάλαια στή Σμύρνη (III, 7). Ἐδῶ ὅμως τὰ μεγάλα κεφάλαια διατίθενται ἀπὸ τοὺς ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς καί ἀμερικανικούς οἴκους (III, 3, III, 4) πού ὑπέρβαιναν τὸ ἑκατομμῦριο πιάστρων. Τὰ κεφάλαια τῶν μεσαίων ἐπιχειρήσεων τῶν δυτικῶν ὑπολογίζονται, σύμφωνα μέ τίς ποσοτικὲς πληροφορίες τοῦ ὑπομνήματος σέ 150-225 χιλιάδες γαλλικὰ φράγκα (= 300.000 πιάστρα) γιὰ τοὺς Γάλλους τῆς Σμύρνης (III, 2), σέ 400.000 πιάστρα γιὰ ἓνα σημαντικό βενετικὸ σπίτι στὴ Θεσσαλονικὴ (II, 2).

Δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον ἐπίσης οἱ παρατηρήσεις του οἱ σχετικὲς μέ ἓνα εἶδος καταμερισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἑλλήνων ἐπιχειρηματιῶν τῆς βαλκανικῆς: ἐκείνων πού μέ κέντρο τῆ

Θεσσαλονίκη διακρίνονται κυρίως στο χερσαίο εμπόριο με τις γερμανικές χώρες, ενώ στο θαλάσσιο εμπόριο περιορίζονται στα λιμάνια της Ανατολής με κέντρο τη Σμύρνη· και από την άλλη μεριά στους πλοιοκτήτες των νησιών που διεξάγουν κυρίως το θαλάσσιο εμπόριο και τις διαμετακομιστικές επιχειρήσεις με τη δυτική Ευρώπη (III, 7). Τονίζονται επίσης εδώ οι ευεργετικές συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας της πρώτης, βαλκανικής, ομάδας στην ανάπτυξη των άλλων βαλκανικών λαών και στη διαμόρφωση κάποιας διαβαλκανικής αστικής τάξης: «Ο Δούναβης δεν διατρέχει ανωφέλευτα μια τόσο μεγάλη έκταση. Θα φέρει σε κάθε γειτονική περιοχή τις προμήθειες που μπορεί να τραβήξει από τη Γερμανία». Με μια λέξη, ολόκληρη ή εκτεταμένη αυτή χώρα που δεν παρήγαγε κάποτε παρά εμπορομεσίτες και πλανόδιους εμπόρους, δεν εξαρτιέται πλέον αποκλειστικά από τους ξένους διανομείς των καταναλωτικών αυτών αγαθών. «Έλληνες, Έβραιοι, Αρμένιοι, Βλάχοι έγιναν επιχειρηματίες και πλούσιοι καπιταλιστές.

Το ύπομνημα του Marcéscheau είναι από τα λίγα προξενικά έγγραφα που δίνουν πληροφορίες όχι μόνον για την οικονομική ανάπτυξη και δραστηριότητα των Ελλήνων, αλλά και για την πνευματική, πολιτιστική τους πρόοδο, ακόμα και για την πολιτική και εθνική τους ώριμανση. Ο ύπομνηματογράφος που έζησε σε μεγάλα κέντρα της όθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως στη Θεσσαλονίκη και στη Σμύρνη, γνωρίζει εξ αυτοψίας πρόσωπα και πράγματα και συνδέει την πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων (που τη βλέπει σε όλες τις όψεις της — και όχι μόνο σε μερικές γραμματειακές εκδηλώσεις) με όρισμένους κύκλους φωτισμένων Φαναριωτών και με την αναπτυσσόμενη ομάδα των Ελλήνων εμπόρων και του πνευματικού τους περίγυρου, στα διάφορα οικονομικά κέντρα της όθωμανικής αυτοκρατορίας των παροικιών του έξωτερικού.

Αναφέραμε παραπάνω τις παρατηρήσεις του ύπομνηματογράφου για την πρόοδο των Ελλήνων στις εμπορικές και γενικώτερα τις οικονομικές θεωρίες και τεχνικές, καθώς και τις ελλείψεις τους. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ιδιαίτερα εδώ το γεγονός, ότι δεν διέφυγε από την όξυδέρκεια του ξένου αυτού παρατηρητή των ελληνικών πραγμάτων ο άγώνας ανάμεσα στην προοδευτική διανόηση της εποχής και στα συντηρητικά στοιχεία, για τα οποία εκφράζεται με τα αυστηρότερα λόγια εξ άφορμης των διώξεων του Οικονόμου από τον μητροπολίτη της Σμύρνης Άνθιμο και τους συντηρητικούς προεστούς, που δεν διστάζουν να κατηγορήσουν τον Οικονόμο στις όθωμανικές αρχές για εθνική επαναστατική προπαγάνδα.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι, ἡ πληροφορία τοῦ ὑπομνηματογράφου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴν Κωνσταντινούπολη μιᾶς κίνησης μὲ σκοποὺς τὴν ἀνάπτυξή τῆς παιδείας καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν κίνηση αὐτή: «une réunion connue sous le nom de société du fanal», παρακάτω «société de fanal» ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ὑπομνηματογράφος δὲν ἀναφέρεται στοὺς Φαναριῶτες γενικά, ἀλλὰ σὲ κάποια συγκροτημένη ομάδα (réunion-société) στὴν ὁποία οἱ Φαναριῶτες ἔπαιζαν τὸν κύριο ρόλο, μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση στὴ Βιέννη, Τεργέστη καὶ ἀλλοῦ, χρήσιμων γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἔθνους βιβλίων καὶ γιὰ τὴν «ἀποκάθαρση» τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Μήπως ἀναφέρεται στὴν ομάδα γύρω ἀπὸ τὴν «Κιβωτό»; Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ διερευνηθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς τὸ ζήτημα. Εἶναι ἀκόμα χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὑπομνηματογράφος συνδέει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ομάδα αὐτή, ποὺ ὑποστήριξε τὸν Οἰκονόμο στὶς ἐριδές του μὲ τὸν Ἄνθιμο καὶ τοὺς προεστούς, μὲ τὶς ἀνάλογες προσπάθειες γιὰ τὴν «ἀποκάθαρση» τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μιᾶς, καθὼς γράφει, πολιτικῆς ἐφημερίδας (gasette politique) ποὺ ἐκδίδεται ἤδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια στὴ Βιέννη, καὶ ποὺ πρόσφατα εἶχε προσθέσει ἓνα συμπλήρωμα καθαρὰ φιλολογικὸ (supplément purement litteraire), ὅπου, ὅπως διαπιστώνει, τὸ style, ἐξ ἴσου βάρβαρο στὴν ἀρχὴ μὲ τὸ λαϊκὸ style, γίνεται μέρα μὲ τὴ μέρα ὄλο καὶ πιὸ περίτεχνο. Πρόκειται βέβαια ἐδῶ γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Τηλέγραφο καὶ τὸ παράρτημά του Φιλολογικὸς Τηλέγραφος. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης θὰ ἦταν νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ σχέσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου μὲ τοὺς κοραϊκοὺς ἢ ἀντικοραϊκοὺς κύκλους (VI, 2).

Μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ πρέπει νὰ διαβαστοῦν οἱ ὀξυδερκέστατες παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων τὴν ἐπανάσταση προβλέπει ἐπικείμενη στὴν πρώτη εὐκαιρία ποὺ θὰ τοὺς δοθεῖ ἀπὸ τὴ γενικώτερη εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ συγκυρία, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάλυση γίνεται μὲ γνώση καὶ θαυμαστὴ διαύγεια.

Τέλος, μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων, τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ποὺ παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν παραλύουν τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ὅλοι σύμφωνοι καὶ βρίσκονται ἐνωμένοι «ὡς τὴ στιγμὴ ὅπου ἐλεύθεροι πλέον, θὰ βρίσκουν πάλι τὶς εὐκαιρίες γιὰ ἐσωτερικὲς ἐριδες».

N. Γ. Σβορώνος

Ἐνα ἀκόμα ἀντίγραφο τοῦ ὑπομνήματος ἐπισημάνθηκε στὰ γαλλικὰ ἀρχειῶ (Archives Nationales AE B III, 415), ὅταν ἡ ἐργασία αὐτὴ βρισκόταν ἤδη στὸ τυπογραφεῖο.